

ланд гапларга қулоқ солар, ўзидек чидам билан икки букилиб турган түқкіз яшар боласининг белини силар, ўйлар әди. Ўлимни әмас, бұлиб ўтган воқеани ўйларди. Наҳотки шу билан тамом бұлса? Ыңқ, шунча қон, шунча қурбон бекор кетиши мүмкні әмас. Ўзбек ерларида ҳали бунақаси бўлмаган. Ўт тушди, ўт кетди...

Мадумар-кулол ҳадеб типирчилаган боласининг кокилидан ерга тортарди. Тун аёз, ойдин. Чор атрофда солдатлар гулхан ёқиб исинишар, құрғон тагидагилар ҳамон саф тортиб, майдонга мильтиқ ўқталганча туришар, Жезмўйлов бұлса ёнида қиличини саланглатганча саф бўйлаб дўқ-дўқ юрар әди. Одамлар бир-бирларини суюб, дийдирашар, лойга йиқилиб қолган паранжили кампир устида кимдир букилганча ёсин ўқир әди. Ярим тундан ўтганда Мадумарнинг боласини ахiri ўқ учирив кетди. Отасининг шунча хавотири бежиз әмас экан, қайсарлик билан бош кўтариб солдатларга қарабди бола бояқиши. Очил-тақачи изтиробда қаддини ростлаб жон-жаҳди билан нимадир бақирмоқчи бўлган Мадумарни елкасидан зўрга босиб қолди. Шундан кейин Мадумар боласининг ўлиги устида эгилганча аzonгача фик этмади.

Азонда ичкаридан ўнтача зар погонли офицер чиқиб, ўнтаси баробар осмонга ўқ узиб, ногора чалгаидан кейин, битта қўзойнакли тепаликка чиқиб фармон ўқиди. Генерал жаноблари оқ подшо ҳазрати олийлари номидан марҳамат кўрсатиб, фитначи шаҳар аҳолисининг оғир жиноятига қарамасдан, фуқаронинг ҳаётини сақлаб қолишига қарор қилди. Оқ подшо ҳазрати олийларининг иродасига қарши бундай фитналарнинг олдини олиш мақсадида бу шаҳарнинг аҳолиси шу соатдан бошлаб Мирзонинг чўлига бадарға қилинади ҳамда улардан биронтасига биронта шаҳар ё қишлоқда паноҳ берганлар олий жазога тортилади.

Майдон бирдан қўзгалди. Бошига қон қуйилган, кўзлари қип-қизил одамларнинг қад кўтаролганлари тентираб кетди, белини ёзолмаганлари қичқириб юборди: бири оғриқдан, бири ўлимдан қолганига, бири «бадарға» деган сўзнинг даҳшатидан, бири худони тилага олиб, бири жигарининг мурдасини ўз қўли билан ерломмай ташлаб кетаётганига...

Ўликларни олдирмадилар. Мадумар кўзида ёши қуриган, қўллари қалтираган ҳолда, боласининг кокилини кесиб, қўйнинга солди-да, солдатлар оёғи остида қолгән мурдадан

зўрга кўз узиб, оломон ичидаги кимларгайдир суюниб, одимлаб кетди. Атрофида отлиқ солдатлар подачилардек ҳайхайлаб бақиришиб, қамчилаб оломонни аввал бир жойга тужуқ қилишди, кейин тонг отмасдан чўлга қараб ҳайдаб кетишиди.

Тонг отганда Очил-тақачи атрофида ҳеч кимни танимади. Оломон тўзон булути ичидаги аста судралиб ҳамон юриб борар, орқадан бақириб-чақириган отлиқ казакларнинг сўкинишлари эшитилар эди. Очил-тақачи ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаганча аланглаб одимлар, «Мадумар амакинг қани? Кўрмадингми?» деб сурар эди. Бола эшитмади. Унинг қулоқ-бурнига тупроқ тўлиб, битиб кетган эди.

Тонг қоронғисида бўлиб ўтган тўполонда кимлардир қочиб улгурди, кимлардир отилиб кетди, чўлда оломонни иккига бўлиб ҳам юборишди шекилли, хуллас, ҳозир одам кеча кечқурунгидан кўра анча кам эди. Қун чиқиб, йўлсиз, кимсасиз чўлнинг кенг уфқи кўрингандан кейин, қувғинидарнинг елкаларига офтоб тегиб, оломонга сал жон кирди. Нима бўлса ҳам оёқ остида ер, тепада осмон, тирик қолишиди, бирон жойда ризқлари сочилиб ётгандир ахир, териб ейишар, бундан ёмон кунлар ҳам ўтган-ку, бошомон бўлсин ишқилиб. Жувонмарг бўлиб кетган бегуноҳ бандалар оз бўлдими шу уч кун ичидаги! Йигитнинг гули қирилиб кетди, ўша кунлари кўчага чиққан борки нобуд бўлаверди, маҳаллалар хонавайрон, бозор тўпга тутилди, шаҳар ер билан яксон, мачитнинг минорасигача учиб кетиби. Бу кетаётгандарни худо ярлақаб жонини сақлаб қолди. Мана бу орқадаги лаънатилар ҳам нарироққа бориб зора қайтиб кетишса, ўшанда тирикчилик ўзларига қолади...

Бироқ офтоб тиккага чиққан сари юриш қийинлашарди. Сув йўқ, ёзи билан қовжираган чўл ловиллай бошлиди. Қарироқ хотинлар дармонсизликдан паранжига чувлашиб, каловлаб қолар, яланг оёқ болалар товонига тикан кириб фингшиб йиғлар, йиқилганларни тетикроқ эркаклар оёққа турғизиб сяyb борар эди.

Отлиқ казаклар,— улар кўп эмас, саккизтacha эди,— чўлнинг ичкарисига кирган сари оломонга унча әътибор қилмай қўйишиди. Улар орқада қолиб, бир нималар кавшаб, бир-бирларидан маҳорка тутатишар, баъзилари ялангоч бўлиб олиб сариқ жунли баданини офтобга солган, орқароқдагилари бўлса, эгарда bemalol ухлаб келишар эди. Улар билардиларки, энди бу силласи қуриган оломон

на қаршилик күрсата олади, на қочишга ҳаракат қила олади, юриб турса бүлгани.

Чиндан ҳам яйдоқ биёбонда подадек оломон үз чанги билан бирга силжиб, тобора секинлашса ҳамки ҳамон сударалар, номаълум манзиллар сари ҳамон жилиб борар әди.

Кечга яқин отлиқлар бир ерга түплани тұхтаб қолишиди. Уларнинг соялари шүрі чиққан тақирда узун ястаныб ётарди. Тұхташга буйруқ бүлмагани учун одамлар мадори борича бир-бирини суюб олдинга силжийвериши. Ярим соатлардан кейин саккизта отлиқ узоқда бир қора нуқтадеккина бўлиб қўринди, кейин эса, жўнаб кетишиди шекилли, улар турган жойда булутдек чанг муаллақ туриб қолди. Ажаб, чанг булутининг бир чеккаси қип-қизил әди...

— Кетишиди, Очил, ташлаб кетишиди,— деди Мадумар. Боласидан жудо бўлгандан бери энди биринчи марта сўз қотган Мадумарнинг товушида фожий бир тушкунлик сезилди. Солдатларнинг ташлаб кетиши гўё бир қайғу әди. Оломон орқага ва атрофга бир қайрилиб қаради-ю, илгаригидек бош экканча юраверди, чунки атроф бўм-бўш, неслек оппоқ шўрхок тақирлар, қовжираган тиканак, чақиртош қум... Ҳаёт асари йўқ, тўхтайдиган жой әмас әди. Оломон юраверди. Гўё олдинда бир манзил бордек...

Лекин олдинда ҳеч нарса йўқ әди. Чўл, чўл, чўл... Бир гиёҳ дардиде ёнган ўша чўл. Не-не карвонларни ютиб кетган ўша ўлик чўл. Катта чўл, Мирзачўл.

Оломон кичкина бир довон ошгандан кейин қиялиқда гапсиз-сўзсиз чўқди. Уни гўё умидсизлик, дармонсизлик, тун қоронғиси елкасидан босиб чўқтириди-ю, шу билан то тонгача бош кўтартирмади. Мудҳиш тақдир одамларни бир-бирларига яқинлаштириб қўйган әди, таниш-нотаниш, бир-бирларига ҳовур бериб, ғуж бўлиб қотдилар, ҳеч ким аҳволини гапирмади ҳам, нима бўлади деб сўрамади ҳам...

Ғовур-ғувур эрталаб бошланди. Кечадан бери туз тогмаганликлари ҳам, очниклари, ташналиклари ҳам, бундан кейинги қисматнинг мудҳишлiği ҳам энди билинди. Ҳеч нарса маълум әмас әди: энди нима бўлади, егуликни қаёқдан топишади, наҳотки шу ерда қирилиб кетиш керак бўлса?.. Кеча, тирик қолдик деб севиниб, бу ёғини ўйлашмаган экан, ёпласига ҳалокатга маҳкум этилганликларини энди фаҳмлашди...

Бундай саросимада очлик, ўлим жадал босиб келаётгандек бўлаверди. Одамлар яна бир неча соат тентираш-

ди, бирон алаф күкариб күринган ё сизот суви йилт этган жойга югуришди, умидсиз қайтиб яна бир ерга түпласнишди; одам бир-бирини топар экан, бир-биридан доим мадад излар, бир-бирига муҳтож бўлар экан, тарқаб кетиши мадди. Сизот сувда кўкарган бир парча қамишзор панасига макон қиласиган бўлишди. Орада энг тетик, тадбирлироқлари Очил-тақачи билан Мадумар-кулол эди. Улар яна бир-икки одам билан чиқиб кетиб, кечга яқин қаёқлардан дир бир этак бошоқ териб келишиди. Уни уқалаб, болаларга улашиб чайнатишиди.

Кулфат тадбиркор қиласи кишини. Ҳар куни кимдир бир чора топар эди. Тошга йигилган шабнам ҳам, юмрон-қозиқ инидаги дон ҳам, қамиш поя ҳам, сизот сув ҳам, қизғалдоқ пиёз ҳам — ҳаммаси иш бера бошлади. Аммо жонга ора киргани бошоқ эди. Оёғида дармон бор кимса борки саҳардан то оқшомгача ўилаб чақирим кезиб, қир ётакларида ўрилган буғдой пояларини оралаб, бир чүнтақми, бир ҳовучми бошоқ териб қайтарди. Тунлар совуқ, кунлар иссиқ. Очил билан Мадумар ертұла ковлашни буюришиди, ерга хашак тушатишиди. Хотинлар үчоққа хорхас териб келар, чоллар қамишдан бордон түқиб касалларнинг остига түшар, болалар тонгда туриб бошоққа югурадар эдилар.

Болалар... Очил билан Мадумар кўриб гурибдики, тирикчилик ўзига яраша бир изга туша бошлаган бўлса ҳам, одамларнинг кўзи сўниқ, бошлари хам. Чунки, бу ҳолда қачонгача кун кечириш мумкин, эртага нима бўлади, қиличини олиб қиш келяпти, йиқилиб қолганлар, очликдан шишганлар купаляпти. Болаларнинг болалиги йўқолди, ўйин йўқ, кулги йўқ, оталарининг кўзларига тикилишади.

Очил-тақачи ертұласида ҳар оқшом ўз ўғлини кутади. «Бугун ҳаммадан күп тераман, бир жойни билиб олдим», деб дадасига далда бериб кетади-ю, оёқлари қонаб, ориқ болдиrlари шилиниб, бармоқлари кўкариб, тилиниб, қайтиб келади. Бир куни у чивин талаган юзлари оппоқ оқарип, үпкасини босолмай йиглаб келиб отасининг этагига дармонсиз йиқилди. Ота тушунди: у бир дона ҳам бошоқ тополмаган. Очил-тақачи боласининг яра-чақа бошини силади: «Кўй, шунга ҳам йигими, ана шолғом қайнатиб кўйдим, еб ол», деди у ўзининг кўз ёшини зўрга тийиб. «Шоғом» дегани кейинги кунларда топилган қандайдир чучук томир эди. Кейин-кейин бориб ўғли йигламайдиган бўлди, ҳатто бошоққа боргандада бир шериги тўсатдан йиқи-

либ жон берганда, күтариб келолмай, үзиёқ кўмиб кела-
верибди. Буни у қайтиб келганда шошмай, йиги-сифисиз
гапириб берди. Ўлган боланинг онаси ҳам фарёд солгани
йўқ. Очил-тақачининг ўғлини бўлса, «Катта бўлиб қолиб-
ди», дейишди.

Одам кўмиш кўпинча йиги-сифисиз ўтадиган бўлиб
қолди. Ҳар куни кимдир кўз юмади, бирор очликдан,
бирор касалдан, бирор ишқорли сизот сув ичиб... Кўпчилик
эшитганлар: «Қутулибди шўрлик» деб, тирикчилигига
кетаверади. Булар тақдирга тан берганлар, ўзининг ўли-
ги ҳам шу биёбонда қолиб кетишини бўйнига олиб қўй-
ганлар эди. Лекин ёзмийга бўйин әгмай, нимадир кутиб
кўзига уйқу келмаган, кўнглида исён ўти сўнмаганлар ҳам
бор эди. Булар Очил билан Мадумар атрофиди. Маслаҳат-
лашишар, ҳар хил тахминлар қилишар, одамлар тўплангани
жойга бориб, атрофда ҳалқ, ҳаёт, катта дунё борлигини
эслатиб, дилларига чўғ солишга, ҳаёт шамини сўндирамас-
ликка ўринишар эди.

— Биронтаси эслар ахир, дўстларимиз бор эди...

— Е юқоридан марҳамат бўлиб...

— Жўнаш керак бу ердан!

— Қаёққа?

— Одамлар турган ерга. Моховга ҳам бошпана беради
кишилар. Кетаверсанк бирон қишлоқ, шаҳар, ақалли
бир ўтовга дуч келармиз ахир.

— Кейин сенинг дастингдан уларни ушлаб дорга
осишин, қишлоғига ўт қўйишсин, шундайми? Йўқ, биз
бегуноҳ одамларни бало-қазога дучор қилолмаймиз.

Бир куни шундай ҳашак тутатиб ўтирганларида қа-
мишзорда бир шарпа сезилди. Қоронғи эди. Шабада
экан, деб яна гапга киришганларида, кимнингдир ҳансира-
гани аниқ эшитилди.

— Э, бу ўзимизнинг жинни-ку!

Ҳақиқатан ҳам бу кейинги вақтда эси кирди-чиқдироқ
бўлиб қолган касалманд бир букри эди. Бироқ у ўзи ёл-
ғиз эмас, икки қўлида кичкина бир гавдани кўтариб ту-
рибди. Ҳамма ўридан туриб унга қаради. «Яна бора
ўлибди-да», дейишди. Букри кўтариб келган гавдани ерга
қўйди, бу ҳақиқатан ҳам бола эди, қиз бола. Қамиш таги-
дан сув ҳовчулаб юзига сепди.

— Ким у, ҳей жинни? — деб қичқиришди. Жинни ин-
дамади. Қиз бола тирик экан, бошини кўтарди. Жинни
уни авайлаб турғизиб одамлар томонга бошлади.

— О-о-ов! — деди жинни узоқларни кўрсатиб.— О-о-ов! Ўша ердан топдим, ўлиб ётган экан... О-ов узоқда!..

Қиз бола гулхан ёргуғига келганда, шуъла шундай тушибган эканми, нима бўлди-ю, ҳамма аввало унинг юм-юмалоқ юзини кўрди. Бу ердагиларникига сира ўхшамаган бу лўппи, кичкина қирмизи юз ҳайратда жилмайиб турарди. Одамлар аввал кўзларига ишонмай саросимада қолишиди. Қизча бирдан қичқириб гулхан томонга отилди.

— Ҳайбола! Ҳайбола! Мен сени қидирдим, сенга, сенга келдим! — деб у югуриб бориб Очил-тақачининг ўғлини қучоқлаб олди.— Мен сени қидирдим, мен сени топдим! — деди чинқириб.

— Қизимка... — деди «Ҳайбола» ҳам ичига чўккан кўзларини катта очиб.— Дада, бу Қизимка-ку, танимади-нгизми? Қизимка, қаёқдан келдинг, бизни ҳайдашди, сен нега келдинг?

— Сенга келдим, мана, мана, мана! — деб «Қизимка» қўйнидан учта олма, фартукчасининг чўнтакларидан хўроз, фидирак шаклидаги прянкларни олиб «Ҳайбола» нинг этагига тўқди.

Ҳамма уларни қуршаб, нима дейишни билмай, учта олмага, ширин прянкларга аллақандай қўрқув ва ишончсизлик билан қараб турар эди.

— Сен, Қизимка, нон олиб келсанг бўларди, ана новча Алимат ҳам, Мукамбар хола ҳам ўляпти.

— Вой, прянник нондан ширин-ку... — деди Қизимка,— кейин бирдан қўрқиб, мовий кўзлари олайиб кетди:— Уляпти? Нимага ўлади?

Қизча ўзини қуршаб турган одамларнинг қоқ суяқ бўлиб қолган, яра-чақа босган, шишинқираган исқиорт юзларига ваҳима билан бир-бир қараб чиқди, ҳеч кимни танимади, босинқирайпман шекилли деб, бақириб юбориласлик учун кафти билан оғзини тўсади. Гулхан чирс-чирс ёниб тугаётган эди, унинг тутуни қўрқинчли бащарапарни тусди. Шунда оломонда ғовур бошланди. Қимдир қичқириб юборди:

— Жезмўйловининг боласи! Ўшанинг қизи-ку бу!— Орани ёриб, йиртиқ чориги билан тутаб ётган гулханинг кулини босиб, тўзгитиб, олдинга Мадумар отилиб чиқди. Кулолнинг кўзлари косасидан чиққудек даҳшатли, икки қўлининг чайир панжаларини ёзиб, Қизимкага ташланмоқчи бўлиб келарди.

— Жаллоднинг ҳаромисини менга бер, итнинг боласи-

дек бўғиб ташлайман! — деб қичқирди у. Бўқоғидаги томирлари кўкариб бўртган, изтиробда эсини йўқотиб, нима қилаётганини билмас, панжаларини боланинг бўғзига тўғрилаб борар эди. Очил-тақачи уни силтаб ташлади.

— Мадумар!

Кулолнинг кўзлари ҳеч нарсани илғамай, фақат қизчани кўраётгандек эди, у яна қайтиб кела бошлади. Очил яна қаттиқроқ силтаган эди, Мадумар одамларнинг оёқ остига, кулга ағанади.

— Гўдакдан ўч оласанми, номард? — деб қичқирди Очил. Орада Мадумарнинг тарафини олиб кўзига қон тўлганлар ҳам йўқ эмас эди, буни пайқаган Очил, унинг ўғли, яна бир-икки киши Қизимкани гавдалари билан тўсиҳди.

— Боланинг нима гуноҳи бор? — деди яна Очил.

— Бизнинг болаларимизнинг нима гуноҳи бор эди?

— Қирилиб кетганларнинг, ўлиги чўлда қолганларнинг-чи?

— Мана бу ўлим тўшагида ётган заифаларнинг нима гуноҳи бор?

— Норастанинг бунга дахли йўқ, бу гўдак ахир, у бизни қидириб келибди! — деди тақачи энди халойиққа ялингансимон.

— Сенинг болангни қидириб келган,— деди Мадумар жулдур уст-бошидан кулни қоқиб,— сен азалдан ўриспастсан, келгинди!

Очил-тақачи жizzахлик эмас, олти йилгина аввал Чинордан келиб, растада тақачилик дўкони очган эди. Уста тақачи. Ўзига тўқ бўлса ҳам, меҳнаткаш одам. Меҳнати билан мол ортириди, обру топди. Шунинг учун «келгинди» унга жуда оғир ҳақорат эди. Қариялар буни сезиб босди-босдига ўтишди.

— Номаъқул гапни қўй, Мадумар, келгинди бўлса ҳам дардимизни тортишиб юрибди-ку... — дейишди.

Халойиқ аста тарқала бошлади. Қизимка Ҳайболанинг орқасида, унинг оёғига суюниб ўтириб ухлаб қолгац эди. Очил-тақачи уни кўтариб ертўлага олиб кириб кетди. Ўғли қуврай ёқиб, ёритиб турди, болани бордоинга ётқиздилар. У донг қотиб ухларди, узун қўнжли қизил ботинкачси шилиниб кетган, крахмалланган фартукчаси кир, отасининг мўйловидек жез ранг соchlари сепкилли юзига сочилиб ётиби.

— Қизимка... — деб пичирлади Ҳайбола юзига тики-

либ. У бирпас гаплашмоқчи, «қўрқма», деб тасалли бермокчи эди. Эшитмади.

Қизимка жуда шаддод эди. Қўрғон тагида «яккашта кулоқ» ўйнаганда ўғил болалар билан муштлашгани-муштлашган, доим юз-кўзи кўкарган, сопқон отишида ўғил болалардан қолишмас, Ҳайбола билан ҳам неча марта тимдалашган, соч юлишган эди. Бир куни улар мушукларини айирбош қилишди. Ҳайболаники ёввойироқ бароқ мушук эди, қўшни боланинг капитархонасидағи капитарларни бевиллатиб қўйди. Шунинг учун, алмаштирвориб бопладим, деб юрса, бароқ иккинчи куниёқ қайтиб келди. Қизимканики ҳам ўзи қайтиб борибди. Роса кулишди. Кейин улар мушукларидан ҳар хил нарса алмашиш учун, бир-бирига совға юбориш учун фойдаланадиган бўлишди. Масалан, Ҳайбола унинг мушугининг бўйнига ўзи ясаган сопқонини тақиб юборса, бароқ ўша куниёқ белига боғлиқ халтачада фақат оқ подшо офицерларининг уйида бўладиган «отон», «пабрикон прянник» юлиб қайтарди. Ҳайбола прянини ўшанда яхши кўриб қолган. Афсуски, ҳозир Қизимка олиб келган прянклардан Ҳайболага биттасигина тегди. Қолганини дадаси бошқа ертўлаларга олиб бориб касалларга бир тишлам-бир тишламдан улашибди. Олмаларнинг фақат биттасини Қизимкага қолдириди. Ўйғонгандаги ейди, ана бордон остида яшириғлиқ дўппайиб турибди.

Ҳайбола олманинг ҳидига анчагача ухлолмай ётди-ю, кейин қўзи юмилиб кетибди. Дадаси бўлса бу кеча ухлагани йўқ. У туни билан дам ертўлага кириб, дам далада айланиб, бир нималарни ўйлаб чиқди. Тонг олдидан Қизимкани ўйғотди.

— Яхши ухлаб олдингми? — деди у кулимсираб. Қиз кўзларини уқалаб, гира-шира ертўланинг қоронги бурчакларига хавотирланиб қаради.

— Энди сен қайтиб кетишинг керак, Қизимка, — деди Очил жиддий гапга ўтиб. — Кўриб турибсан бу ерда ейдиган ҳеч нарса йўқ, сув йўқ, одамлар ташна, болалар очдан ўляпти. Сен қайтиб кет, кузатиб довондан ошириб қўшишади, кечгача шаҳарга кириб борасан.

Қиз тушунди.

— Ҳайбола ҳам кетсин! — деди у.

— Бизларга мумкин эмас. Ҳайболага ҳам мумкин эмас. Сенга мумкин.

Қиз ўйланиб қолди, индамади. Бир кечада унинг ҳам

болалиги йўқолгандек әди. Очил билан ўғли унинг индамай қолганини розилик аломати деб билишди.

— Борганда дадангга нима дейсан, бу ерга келганингни айтасанми? — деб сўради Очил.

— Йўқ! Бормайман дадамга! — деб қичқириб юборди қиз. Сепкилли юзи ўзгариб, кўк кўзларида газаб чақнади. — Бормайман! Маст бўлиб келади, кечаси ароқ сўрайди, шифтга тўппонча отади, қўрқаман! Бормайма! дадамга!

Қизча чинқириб, типирчилар, йиғлар әди. Бу пайт ертўла оғзига тўпланиган одамлар бир-бирларига қараб, бошларини сарак-сарак қилишди.

— Тушида ҳам қонда сузса керак-да, одамхўр, босинқираб тўппонча отади, — деди орадан энди сал ўзига келган Мадумар.

— Виждон азобида Жезмўйлов!

— Виждон нима қиласи унда!

Очил-тақачи ертуладан чиқиб қаддини ростлади, оқариб келаётган уфққа қаради, тиззаларини уқалади.

— Ҳавоши тўсманглар, ертўла димиқиб кетди, — деди у одамларни четлатиб. — Ўзи нарироққа юрди, нима қиласиз, дегандек йиг'ларга қаради. Одамлар бир нимани сезгандек, унга эрга ~~ашди~~, улар тақачининг кўнглига бир фикр келганини юриш-туришидан пайқашар әди. Анча нарига бориб, чўккалашиб ўртага маслаҳат солиши. Чорак соатдан кейин шовқин кўтарилиб, маслаҳат мажлиси тўзғиб кетди, ертулага қараб кела бошладилар. Орада ҳаммадан ҳам Мадумар каттиқроқ шовқин соларди.

— Илон боласи — илон! Балки отаси ўргатгандир.

— Ўргатишга ўргатмаган-ку, лекин бола-да, ишониб бўладими? Чунончи, шаҳарга қайтганда кўнгли ўксисиб кетиб дадасиникига кириб борса. «Қаерда әдинг?» «Фалон жойда». «Нима дейиши?..» Бола қўрқиб ҳамма гапни айтиб солса...

— Ўша заҳотиёқ ҳаммаси тапир-тупур от солиб келади-ю, биримизни қўймай қиради-кетади, — деди Мадумар, чўлда ётган юзлаб ўлликларни кўргандек атрофга қараб. Бу бўлиши мумкин бўлган гап әди. Одамлар хавфсираб, Очил томондагилар ҳам иккиланиб қолиши.

— Ҳуш, нима қилдик бўлмаса? — деди Очил босиқ ўйчанлик билан. — Очликдан қирилиб кетаверамизи? Ҳозир одамларимизнинг ярми ўлим тўшагида ётиби. Очликдан ташқари, яна касал оралаб қолса, бир ҳафтага бормаймиз. Бизга қаердан нажот келиши мумкин? Нима-

ни күтляпмиз? Бундай ожиз, шармандали ўлимдан ҳар қандай таваккал яхши.

Мадумарнинг телбаларча бақириғи олдида бу мулоҳаза-за жўялироқ туюлди. Очил томон яна босиб кетди. Ҳеч ким қаршилик кўрсатмагач, Очил ертўлага кирди.

— Кизимка,— деди қизчанинг ёнига ўтириб, эзлаганича мулоҳимроқ қилиб.— Майли, сен дадангга борма. Йўқ, йўқ, сира борма. Лекин шаҳарга қайтишинг керак.

— Ҳайбола ҳам борсин!

— Йўқ. Ҳайбола бормайди. Сен ўзинг борасан. Ҳозир кузатиб қўйишади, хумдоннинг тутунини мўлжаллаб юра-версанг, кечаси шаҳарга кириб борасан. Тўғри бориб, Бешқувурдаги черковнинг панжарасидан ошасан, Матвей амакининг деразасини чергасан. Тушундингми? Матвей амаки бор-ку, қўнгироқчи, танийсанми?

Кизимка бош иргади.

— Ма, олманинг ярмини еб ол.

Ертўла эшигига турганлар ичидаги яна, Мадумар қич-кирди:

— Қўнгироқчи! Яна ўрис! Яна ўрисга тутиб бермоқчи бу тақачи!

— Сен жим тур, бўқоқ, чинқираверасанми!

— Сен ўрисдан нима яхшилик кўргансан?— деб ким-нингдир ёқасига осилди Мадумар-кулол.— Хотинингни отга бостириб ўлдирган ким? Кулбангни хонавайрон қила-ган ким? Эртага сенинг ҳам суюгингни чиябўри ғажиб кетади!

Чора излаб, ўй ўйлаб тинкаси қуриган оч оломонга бу шанғилик ёқмади. Мадумарни четга суриб, ертўлага қулоқ солишиди.

— Кизимка,— дерди Очил. Оғзидан суви келиб, юти-ниб ўтирган боласининг бошини силарди. Кизимка яримта олмани бир тишлаб, қолганини Ҳайболага берди.

— Қўнгироқчига айтасан: ҳаммаси оч, сув йўқ, юзта-ча одам ўлиби, дейсан, қолганлари ҳам кўпин бордонга узала тушиб ётиби, қирилишяпти, дейсан. Тушун-дингми?

Кизимка устма-уст бош иргади. Шаҳарга албатта бо-риш кераклигини әнди у ҳам яхши тушунганди.

— Шундай қиласанг, Ҳайбола ҳам очдан ўлади, бил-дингми, яна жуда кўп болалар очдан ўлади. Тушундингми?

— Тушундим.

— Дадангга сира-сира кўринма. Матвей амакини нима

деса шуни қил. Уйидан чиқма, мезапада, құнғироқхонаси-
га жой қилиб беради.

— Яна келсам майлими? Ҳай болага нон олиб кела-
ман.

— Ыүқ! Ыүқ, Ыүқ! Сен менинг гапимни құнғироқчига
еткaszanғ bas. Шунда сенга мен ҳам дада бұламан, Ҳай-
бала ҳам сенга ака бұлади, мана бу турған ҳамма амаки-
ларинг ҳам дада бұлади, хұпми?

Мадумарнинг яна жини құзий бошлади, у пешанасига
тарс этиб уриб, оғзи құпикданиб бир нималар деб қичқир-
ди. Уни ёнидагилар босиши.

— Яна битта гап бор, Қизимка,— давом этди Очил-
тақачи.— Құнғироқчии холи топиб, айт: Ярофей бобо-
нинг мұрчасига тушар әкансиз, дегин. Ҳов тошлоқ маҳал-
ладаги Ярофей-чұлоқ бор-ку, биласанми?

— Тор күчада.

— Ҳа, балли. Ярофей-чұлоқнинг мұрчасига тушар
әкансиз, дегин. Үқдингми? Эсингдан чиқмайдими?

— Ыүқ.

— Ҳүш, қани, нима дейсан?

— Матвей амаки, Ярофей-чұлоқнинг мұрчасига тушар
әкансиз, дейман.

Очил-тақачи қызчани тиэзасидаги үғлиға қүшиб қучок-
лаб, сүйди.

— Баракалла, ақлли Қизимка.

Ҳайбола билан Қизимка хайрлашганда тақачининг кү-
видан ёш чиқиб кетди. Йигитлар қызчани довондан үтка-
зив қайтиб келишди. Ҳамма үша томонга қараб туради.

— Тетик бұлинглар, биродарлар, касалларга қаранг-
лар, құнглым сезиб турибди, дүстлар бизни қутқазиша-
ди,— деди тақачи ишонч билан.

— Иňшоолло...— дейишди қариялар.

Ешлар қамиш үргани, болалар ёрилиб қонаң кетған
оёқларига латта үраб, бошоққа кетиши, кимдир қалпоқ-
да сизот сув ташиб юмронқозиқни инидан чиқаришга ури-
нарди, ҳар ким үз ишига киришди. Лекин Мадумарнинг
атрофидаги баъзи одамлар ҳамон шанғиллашиб, таҳдид
қилишар әди.

— Бу чаёнинг әртага отлиқ қозоқ, үрисларни бошлаб
келса...

— Шунча жоннинг уволига қоласан, тақачи.

— Бизни үрисгә сотиб қутулиш ниятинг бұлса, бирон
отлиқнинг қораси күриниши билан аввал сенинг гирибо-

нингдан оламиз, билиб қўй,— деди Мадумар. Улар шундай таҳдид билан жўнаб кетишиди-ю, Очил-тақачи ертўла ёнидаги тошга ўтириб, пешанасини ушлаганча ёлғиз қолди.

Аламзада Мадумарнинг гаплари халқнинг ишончнинг сусайтириб, Очилга азоб бермоқда эди. Кечин улар яна ҳам кўпайишиб Очилнинг олдига келишиди.

— Менга қара, Ярофей-чўлоқнинг мўрчасидаги — қуромли?

— Ҳа, қурол,— деди Очил ҳам очиқчасига.

— Шаҳарнинг ер билан текис булиб кетгани етмагани миди? Ҳали ҳам тавбангга таянмабсан-да? Сенга ўхшаганларнинг дастидан бўлди-ку бу хунрезлик!

— Ҳов, Мадумар, сен Жезмўйловнинг гапини қиляпсан,— деди бир чол. Бундан Очил бир оз далда топди.

— Биродарлар,— деди у оғирлик билан,— агар сизларда бирон бошқа тадбир бўлса, айтинглар, мен бу йўлдан қайтай.

— Очил тўғри айтади, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди.

— Қурол — ҳозир бирдан-бир йўлимиз,— деди Очил.

— Шундай-ку, аммо лекин шунча одамнинг тақдирини бир гўдакнинг қўлига топширдинг...

— Конхўр жаллоднинг арзандасига...

— Бас қил, Мадумар!

— Қуролинг бошингни ейди!— деди Мадумар, кетаётуб қўшиб қўйди:— Тақачини кўздан қочирманглар, йигитлар! Бир кори ҳол бўладиган бўлса, ҳа!..

Очил яна тош устида ёлғиз қолди. Кечқурун у ўғла териб келган бугдойни ҳафсаласизгина чайнади-да, яна чиқиб тошга ўтириди. Одамлар узоқдан унга қараб-қараб қўярдилар. Бирор хавотир билан олаяр, бирор икки оғиз тасалли бериб кетар, «мадумарчилар» бўлса бўридек ер тагидан тикилиб, уни кўздан қочирмасликка тиришар эдилар.

— Ухла, болам, ухла. Ухласанг қорнинг очмайди...— дейди Очил ўғлига. Ориқлаб мусичадек булиб қолган ўғли бордонга чўзилиб ухлаганда, ғамгин жилмайиб: «Ҳайбола», деб қўяди шивирлаб. Қўзида сал умид учқуни ёнади. Кейин яна бирдан юраги орқага тортиб кетади: Мадумарнинг гапида жон борлигини ўзи ҳам сезар, ўзининг қалтис таваккалидан қўрқар эди. Жезмўйлов қизини

қидиришга тушган бұлса керак. Тутиб, чирқиаратиб ҳамма гапни айттиса... Айтмаса үлдиради ҳам, унинг құлидан келади. Бола құрқиб айтиб қўйса, қурол кетади, үртоқ-лар ҳалок бұлади, Самарқандга, Ховосга кетган иплар узилади, бу ердагилар... бу ердагилар шундай ҳам қири-либ кетади...

Бу даҳшатли манзара ҳар замонда күз олдига келиб, Очилнинг бутун вужудини караҳт қилиб қўяр эди. Икки кун оғзига бир дон олмай, тунлари ҳам ухламай тошда ўтириди. Яна қайси ертўлада кимлардир жон берди, қандайдир воқеалар бўлди — у қимир этмади, гўё асаби ҳам, сезгилари ҳам ўлган эди. Одамлар энди унга, ақлдан оз-дими, деб, хавотир билан қарай бошладилар.

Учинчи куни кечаси Мадумар бошлиқ кимлардир ке-либ (Очил бу латта-путтага ўралган, яра-чақа, эти суяги-га ёпишган одамларни танимади ҳам) бирпас индамай ту-риб, яна кетишди, ачинишяптими, газабми — билиб бўл-масди. Ярим тун деганда бутунлай кутилмаган томонда ўт кўринди. Кечаси суюк ёнади дейишарди, балки... Йўқ, узоқда милтиллаган ўтларнинг бир меъёрда тебраниши-дан кимлардир машъала тутиб келаётгани маълум эди. Ле-кин кимлар? Нега чўл томондан?

Очил қимирлаб қолди. Ҳозир ё у ёқли, ё бу ёқли бўли-ши керак. Қўрқиб йиғлаган хотин-халажнинг, совуқ нафас қилган мадумарларнинг овозини ўчириб, гулханларни сўндиришга, ҳаммани овоз чиқармай ётишга буюрди. Йигитларни ёнига чақириб, машъалалар келаётган томонга олдинроқ чиқиб, қоронғида чўқкалааб туришди. Булар-нинг кимлигини билиб, шунга қараб ҳаракат қилиш керак эди.

Ғовур-ғувур гаплар әшитила бошлади, улар кўпчилик әмас эди.

— Ўрислар... — деди Мадумар.

— Саллотлар әмас, кўриниб турибди.

— Ўласи бўлиб ётган оломонни киши билмас бир ёқ-лик қилиб кетиш учун тўртта тўппончалик миршаб ҳам етади.

— Жим!

Машъалалар ёлқинланиб турарди, улар яқинлашиб қолди.

— Ҳой жizzахликлар! — деди хириллаган бир товуш русчалаб.

Очил үрнидан турди.

— Ҳой ҳалойиқ! Бормисанлар! — деди яна ҳалиги төвуш.

Очил улар томон юрди, кейин бирдан югурға бошлади, бошқалар ҳам етиб боришиди. Келганлар машъалаларни құмға суқиб үчиришиди. Бошлашиб ертұлалар ёнига көлишиди, жizzахликлар уларни құршаб олдилар.

Булар еттика мужик әди. Ысиқ сочлари телпакдай, соқоллари құксига тушган, бұз халта қүйлаклари тиззадан, иккитаси яланғ оёқ, қолғанлари чипта кавуш кийган. Ҳамасининг елкасида қоп, құлларida йүнмаган таек.

Қопларини ерга қүйиб устига үтиришиди. Ҳолдан тойған әдилар.

— Очил ким? — деди юзини соқол босған, фақат шолғомдек бурнигина құриниб турған әңгекексаси. Очил олдинға чиқди. — Биз Балашовка хуториданмиз. Ҳалқ қалай?

— Ахвол оғир. Ҳалқнинг учдан бири... Сизлар...

— Биз тонг ёришмасдан хуторога қайтишимиз керак, мана бу сизларға: қоқ нон, چүчқа ёғи, туз, пиёз, жийда, балиқ...

Улар ҳеч нарса демай қопларни ташлаб дархол йұлға отланишиди. Ҳалқ нима бұлғанини ҳали ҳам тушунмагандек, ғиқ әтмай турарди. Очил мужиклар ортидан югурғыб әргашди:

— Сизларға раҳмат. Лекин гапиринглар ахир, ким топшириди, бу ёғи нима бұлади, ҳеч ким ҳеч нарса дедими? Менинг отимни қаёқдан биласизлар?

Шолғом бурунли кекса Очилнинг рұпарасида тұхтаб, юзига қаради, бир құлині кифтіга қыйди.

— Бизға топшириқ шундай бұлды. Биз ҳам бир вақт бу ерга сурғун қилинған одамлармиз. Ҳұп, дедик. Бошқа ҳеч нарса билмаймиз, — деди-да, жұнаб қолди. Қоронғи тунда уларнинг қораси тезда йүқолди.

Очил ертұлалар ёнига қайтиб борса, Мадумар ҳамманни тартибға солиб, босиқлик билан озиқ-овқат улашыпти. У қандайдыр үзгариб кетған, одамларга яхши муомала қылар, болаларни юпатар әди. Ҳамма ёқни үз тасарруғыға олғандек. Бош күтариб қарамаса ҳам Очил ундаги үзгаришдан мамнун бўлиб, «хўжалик ишлари»ни бутунлай унга қүйиб берди.

— Ҳайбола! — деб чақиришиди узоқдан. Очилнинг үғлининг оти «Ҳайбола» бўлиб кетған әди. — Дадангнинг улушини ҳам олиб кет.

Дадаси тошда үтирибди. У режа тузиши керак. Энди

нима бұлади? Бу мужикларнинг иши ҳойнақой «құнғироқ-чи»нинг имоси билан бўлган. Демак, Қизимка етиб борибди. Одамлар еб-ичиб сал дармон йигиб туришсин-чи, топшириқ бўлиб қолар. Шундай ташлаб қўйишмайди.

Овкатлари тугаган куни тонготарда ўн битта отлиқ казак чўлни чангитиб бирданига уфқдан чиқиб қолди. Елкаларида мильтик, ёнларида қилич. Қиёмат-қойим бўлиб кетди. Қий-чув, дод-фарёд кўтарган ҳалқни сал тинчтиб, Очил отлиқларга пешвоз чиқди. Нарироқда улар билан гаплаша бошлади. Ҳалойик ўлим кутар, жимжит, фақат шошиб калима келтирғанларнинг шивирлаши әшитилар эди.

— Кўрдингларми, сотди ўрисга! — деб бақириб юборди бирор. Бу яна ўша Мадумар эди. — Айтмовдимми, мусулмонлар, мен сизларга нима девдим! — деди у ғазаб аралаш йиги товуши билан. — Боласини ушланглар сотқиннинг, боласини бермаймиз! — У Ҳайболани серсуюк елкасидан маҳкам ушлаб олдинги сафга тикка қилиб қўйди, — оттисрин! От жаллодлар!

Лекин булар отадиганлар әмас, Самарқанд гарнizonининг большевиклари эди. Ўларга қувғиндиларни Ҳовос темирийўлчилари ихтиёрига етказиш топширилган экан. Очил буни ҳалққа тушунтиргач, «отлиқ казаклар» олонмонни Ҳовос томонга ҳайдаб кетишиди. Йўлда учраган рус хуторларида, кўчманчи чорвадорларнинг ўтовларида одамлар буларни «Ана, Жиззах қўзғолончиларини Сибирга ҳайдаб кетишяпти», деб қараб қолишар эди. Бола-бақра, қари-қартанг, айниқса касалларнинг кўпи ўша кўчманчи қозоқлар билан, бир вақт Мирзачўлга сургун қилинган рус мужиклари билан қолиб ҳам кетишиди. Қолганлари иккни кун деганда «конвой» билан кечаси Ҳовосга кириб бордилар. Бу ерда депо ишчилари уларнинг бир гурӯҳини Фарғона поездига, бир тўдасини Ташкент поездига ўтқазиб, ҳар ёққа сочиб, тўзғитиб юбордилар. Тетик йигитларни эса депочилар уйма-уй олиб кетиб яширишди. Ярофейнинг мурчаси остига кўмилган қурол етиб келди. Кейин Ярофей-чўлоқнинг ўзи ҳам, Матвей-қўнғироқчи ҳам, Қизимка ҳам шу ерда пайдо бўлиб қолди.

— Ҳали ҳам кўз олдимда турибди уларнинг учрашуви, — деди Очил бува шифтига тикилиб ётганча. Унинг кекса кўзларида узоқ ўтмишидаги бир кичик қувончининг

засиф нурлари бор эди.—*Қизимка* лоладеккина қирмизи
күйлакда, лўпни юзларини сариқ сепкил босган. *Ҳайбола*
бўлса жулдур, озгин.—«*Ҳайбола!*»—«*Қизимка!*» Қичқир-
ғанча югуриб бориб қучоқлашиши, яна олма, прянник. Бу
қизалоқ отасидан воз кечишни ҳам, шунча хавфли йўл
босиб, шунча мушкул ишларни ҳам тўё ўша *Ҳайболани*
яна бир кўриш учунгина қилгандек эди... *Қизимка* ўша
Мария Васильевна эди-да, тушундингизи *Ҳайбола* бўл-
са—*Ориф* тоған.

Азимжон, тушуниб турибман, дегандек бош иргади.
Унинг ҳам хаёллари аллақаёқларга кетиб, Тошкент меҳ-
монхонасиning бир номерида ўтирганлиги, вақт аллақачоқ
ярим тунга яқинлашгани эсидан ҳам чиққан экан.

— Йўқ, улар ҳеч қачон бир-биirlарига душман бўли-
шолмайди, болам. Бу ошначиликнинг илдизи чуқур,—
деди Очил бува, кечқурунги ғапини яна тақорорлаб.—Мен
бу ерга ўрислар келган йили туғилганман. Ўриснинг ҳар
хилини кўрдим. Лекин яхшиси билан ўша кезлардаёт
эриш-арқоқ бўлиб кетганимиз, ҳа!..

Улар аэропортда тикка турганча икки сихдан **кабоб**
еб олиб, ярим соатдан кейин Нукусга учишиди.

Бобо билан невара самолётда, машинада, отда, пиёда,
пароходда, поездда ўлкани энгиз-бўйига кезиб, ҳали кўл
гаплашилар. Бу элнинг деярли бутун тарихини елкасида
кўтариб келган бобо билан бегона юрга ўсган невара-
нинг бир-биirlига айтадиган ҳангомаси *кўп*. Улар гаплашиб
кетаверишисин, насиб қилса, улар билан энди Комиланици-
да учрашамиз. Ҳозир эса, одатдагича, қисса олдидан ма-
на буни эшигини:

РИВОЯТ

Ажойиб мамлакат, Севги мулки!. *Ҳамиша баҳор,* ~~да-~~
миша офтоб, банорас осмонидек бепоён уфқлари ҳам зан-
гори, ҳарир. Ундан фақат гоҳи-гоҳида енгил ҳовур кўтари-
либ, шуъла пардаси оша илиқ ёмғир томчилайди-да,
чаманларининг, барра ўтлоқларининг хуш бўйини ер узра
таратади.

Севишганларнинг қалблари ширин-ширин толпингани-
толпинган. Кўзларидаги мастона эҳтирос тумани оша бир-
биirlарини кўрадилар, холос. Севги мулкининг султони-ю
маликаси ҳам, ҳокими-ю фуқароси ҳам шулар.

Бутун бир мамлакат икковлари учун жуда кенг эмас.

ми, дерсиз? Йўқ, кенг әмас. Тор ҳам әмас. Чунки Севги мулкини улар ўзлари учун, ўз қурбиларига яраша, ўзлари яратганлар. Улар учунгина шундай гўзал, нафис, поёнсиз. Унинг чегараси йўқ.

Ия? Чегарасиз мамлакат ҳам бўладими?

Йўқ, унинг чегараси бор албатта. Лекин қаерда? Ҳеч қаерда. Ба ҳамма ерда. Ҳар қадамингизда. Йўлингизда, боғингизда, уфқларда, қалбингида, ишингида, гапингизда... У шишадек нозик, бир эҳтиётсиз одим қўйиш билан босиб олиб, чилпарчин қилишингиз мумкин.

Бутун бошлиқ бир мамлакатни-я?

Ха, бутун бир мамлакатни.

Шунинг учун, ривоятда айтилишича, Севги мулкининг чегара чизиги бўлмаса ҳам, посбони бор әмиш.

Кунлардан бир кун шўх бир Навқирон чегарага келиб, Посбонга йўлиқибди.

— Хуш, йўл бўлсин?

— Маликани кўрмоқчиман, жуда дилбар әмиш.

Посбон уни киритмабди. Рўпарада Севги мулкининг чаманзор водийлари ёмғирдан сўнг гуркираб, камалак рангида товланиб ётар әмиш...

— Ахир Маликанинг гўзал жамолини биздек шўх навқиронлар томоша қилмаса...

— Йўқ!— дебди Посбон.

— Мен у дилбарга бир жаҳон қайноқ муҳаббатимни олиб келдим.

— Йўқ, кирмайсан!— дебди Посбон,— Маликам муҳаббатга муҳтож әмас.

— Киргиzmайсизми?

— Ота-онаси келса ҳам киргиzmайман.

Посбон Навқиронни киргиzmабди.

Аммо шу заҳоти чегарада бир аёл пайдо бўлибди. Бу қомати расо, юз-кўзида меҳр тўла, муштипар аёл экан.

— Йул бўлсин?

— Мен болаларимнинг олдига,— дебди аёл.

— Йўқ, киргиzolмайман.

— Мен уларнинг онасиман-а! Улар менинг меҳримга, ўтишимга муҳтож.

— Бу мамлакатда улар фақат ёлғизликка муҳтожлар.

— Оч қолишлари бор, эҳтимол, йўлга солишим керакдир.

— Улар тўқ, улар муҳаббат билан тўқ.

— Мен болаларимнинг олдига кирай!

— Худоси келса ҳам киргизмайман! — деб юборибди Посбон.

Шу пайт чегарада Оллоҳ таолонинг ўзи пайдо бўлиди.

— Йўл бўлсин? — деб сўрабди Посбон.

— Мендан ундаи деб сўрамайдилар, мен **Худоман**, — дебди оппоқ соқолли нуроний чол қиёфасидаги парвордигори олам.

— Иложи йўқ, — дебди Посбон.

— Ия, — дебди худо, — ахир сени ҳам, уларни ҳам, бу Севги мулкини ҳам мен яратганман, мени киритмасликка кимнинг ҳадди сифар экан?

— Киргизмайман, — дебди Посбон.

— Ахир улар менинг марҳаматимга, ризқ-неъматимга муҳтоҷ, балки улар учун Севги мулки нокомилдири, менинг амру иродам...

— Мен посбонман, киргизмайман, — дебди Посбон.

Худони ҳам киритмабди.

Худо ҳам изига қайтибди.

Посбон ўзидан мамнун бўлиб, чексиз шаффоф осмону осойишта чаманларга маҳлиё экан. Шу осуда бир дамда дафъатан қаттиқ портлаш юз берив, Севги мулки чиң-чиң бўлиб кетибди. На севги-ю, на севишганлар, на тиник осмону ва на чаманлар... Фақат тутун буруқсаб ётганмиш.

Буни чегарадан даргазаб бўлиб кетган **Худо** қилди, деб ўйларсиз?

Йўқ. Гап шундаки, севишганлар оч қолди, деб ўйлаган раҳмдил бир чумоли буғдой донасини ортмоқлаб, чегарадан яширинча ўтган экан.

Ичкарига бир қадам қўйиши билан...

ҚИССА

«Буни фақат икки киши кашф этади,
Учинчиси, ким бўлса ҳам, ошиқча...»

(Қаерданлиги ёдимла йўқ.)

Комилаларникига улар кечга яқин кириб боришли. Катта ҳовлида ҳеч ким кўринмасди. Очил бува чеварала-рига олган совғалар тўла хуржунни елкасидан тушириб, ерга қўйди-да, салқин дарвозахонада туриб ҳовли ичкарисига кўз солди. Ҳовлини ўраб олган пахса девор баланд, пишиқ; девор бўйлаб шилдираб оқсан ариқ ёқасида тик қоматли қатор ёш тераклар оқшом шабадасида дам оқа-

риб, дам қорамтирик рангга кириб, шитирлаб турибди. Ҳов-
ли әтагигача олма, ўрик, олча, шафтоли. Бүш жойнинг бир
қаричини ҳам қолдирмай помидор, пиёз, картошка, каш-
нич экиб ташланибди, жўяклар текис сугорилган, нами-
қиб турибди. Ўйнинг ёнбошида сим тўр билан тўсилган
каттагина товуқ катаги, ундан нарида ўтинхона, молхона.
Катта айвон шифтига қалампир шодалари, маккажӯхори
сұталари осилган.

Очил бува невара қуёвини эслаб мийигида кулиб қўй-
ди. Сатторни у Комила шу ҳовлига келин бўлган йиллари
кўрган, бош кўтариб одамнинг юзига қарамайдиган уят-
чангина йигит кўринган эди. Пишиққина экан. Ҳовлиси-
ни қара, мева дейсанми, сабзавотми, резоворми, ҳаммаси
муҳаје! Супургисигача ғовлаб ўсиб ётибди.

«Аммо бирон туп гул экмаган экан, шуниси чакки бў-
либди», деб ўйлаб қўйди Очил бува. Бу гап шунчаки хаё-
лига келди-ю, зумдан кейин, шу ўйданми, бир нарсани се-
зибми, кўнглига ғашлик чўкди.

— Ҳов, ким бор! Учқун, Тўлқин! — деб эвараларини
чақирди Очил бува айвонга чиқиб. У ҳали уларни кўрма-
ган, бултур Комила юборган суратларига қарабгини би-
лар эди. Чопқиллаб чиқиб қолишса албатта танийди-ку
тирмизакларни...

Ичкаридаги қайси бир хонадан кичкина Учқунни етак-
лаганча лапанглаб Азизрат чиқди. Сатторнинг опаси.
У ёш бева қолиб, ҳали ҳам ҳуснини йўқотмаган, даканаси-
ни дол қўйган дуркун, хомсемизроқ хотин эди. Меҳмон-
ларни кўриб әтагини липпасидан туширди-да, чўлтоқ
супургисини қўлидан ташламади, бепарво қараб тура-
верди.

— Омонмисан, Азизрат, танимадингми?

Хотин чурқ этмади.

Бу совуқликни Азимжон ҳам пайқади, у хуржунни ай-
вонга қўйишини ҳам, қўймасликни ҳам билмас, гарангсиган
эди. Очил бува деса, кўчадагилар, райондагилар, аэро-
портдагилар, Марказкомдагилар, бутун эл-юрт танийди-ю,
қудаси танимаса-я!

— Нега танимай, танидим.

Очил бува «қудамизнинг бўлгани шу экан» деган хаёл
билан, қулочини ёзиб эвараси томон юрди, унинг олдига
бориб чўккалади.

Учқун яланг оёқ, беқасам тўнча кийиб, кўкрагидан қи-
йиқча боғлаган, олти ўшлардаги ширин бола эди. Очил

бува унинг қаншаридами, иягидами, юзининг қаеридадир
Комилага ўхшашлигини топди.

— Сен-чи, сен танидингми опоқ бувангни? Қани-қани,
бери кел-чи. Учқунмисан сен? Ҳо-о, баракалла, катта
йигит бўлиб қолибсан-ку. Қани, тогаси, хуржунни очинг-
чи, Учқунбойга нималар бор экан,— Очил бува әвараси-
ни қўлтиғидан олиб, даст кўтармоқчи эди, Анзират уни
қийиқасидан ушлаб ўзига тортиди.

— Қўя қолинг, айланай, ўйинчоқлари бор...

— Нима гап, қуда?— Очил бува ўрнидан туриб, Ан-
зиратга хавотирлик билан қаради.

— Қуда деманг! Қўйинг, болада ҳақингиз йўқ. Бор,
дўмбоққинам, бор қоқиндиқ, бор ўйинингни ўйна,— деб
Анзират Учқунни ичкарига киргизиб юборди. Бола уйга
кирди-ю, янги алифланган оғир эшикни қия очиб, тирқи-
шига бурнини суққанича меҳмонлардан кўзини узмай ту-
раверди.

— Мундоқ тушунтиргин ахир, Комила қани? Бир гап
бўлдими?

— Комилангизнинг нима бўлганини билмайману, биз-
га ҳеч гап бўлгани йўқ, худога шукур, рўзгоримиз бут,
бояги-боягидаимиз.

— Етиғи билан гапирсанг-чи, келининг қани?

— Ундаи келиним йўқ менинг.

— Комила...

— Комила йўқ... Йўқ, дедим-ку ахир, кетган, мана
икки боласини тирик етим қилиб ташлаб кетган, ҳал—
Анзират борган сари асабий бидиллаб, охирида бақириб
йиғлаб юборди:— Бошқа әр қилиб кетди, эскидан жазма-
ни бор экан ер юткур мақтаган неварангизнинг, ўша би-
лан етаклашиб кетди болагинамнинг юзини ерга қаратиб,
бешаё!— Анзират қўлидаги супургини бурчакдаги сандиқ
орқасига улоқтириди.

Очил бува бўшашиб кетди, у ёқ-бу ёққа қараб ўтира-
гани жой излади. Азимжоннинг ҳам хуржуни елкасидан
сирғалиб тушган эди, у бобосини сужди.

— Йиги-сигини қўйиб, аввал мундоқ, келинглар, де-
гин, ахир, узоқ йўл юриб келганимиз, мана бу Комиланинг
аммаваччаси бўлади, чет әлдан келган, жой қил, кўрпача
сол, нафасни ростлаб бафуржа гаплашайлик. Кўчага қу-
вив чиқармассан ахир, кеч кириб қолди...— Очил бува сан-
диққа ўтириди. Анзират ҳамон жаврар эди:

— Комилангизни гапирманг менга, ҳа, ҳали бу икка-

ла гулдай боланинг уволи тутади уни, қараб туринг. Саттор қўйдай ювошу қайтиб борсам яна бағрига олаверади, деб ўйласа керак. Эшигимга қадам қўйиб кўрсин-чи бузук!

— Саттор қани? — деди сўнгги сўздан нафси олинган Очил бува.

— Сатторгинам бинойидай ишлаб юриди, мартабаси, обрўси жойида, қирчиллама йигитга нима кўп қиз кўп, ҳали шундай бир қизни олиб берайки худо хоҳласа! Ҳа!..

Бу пайт мактабдан келган Тўлқин бувисининг кейинги гапидан бўзариб кетди. У бундай гапларга унча-мунча тушунадиган, ўн-ўн бир ёшлардаги бола эди. Яна хижолатга қолмаслик учун Очил бува бу эвараси билан енгилгина сўрашиб қўя қолди. Бувисининг гапини эшитиб титраб кетганини кўриб ачинди. Бундай гаплар жуда кўп бўлса керак бу уйда. Бола бечораларга қийин. Уларнинг тарбияси, асаби, руҳияси... Нима бўлди экан-а бу Комиллага? Очил буванинг энг яхши кўрган невараси. Кимсан Олимтой дарғанинг қизи, Амударё флотининг атоқли капитани! Бу нимаси? Нима бўляпти ўзи?

— Қаердан топса бўлади уни... — сўради Очил бува. Комиланинг исми ҳар сафар қудасининг асабига тегаётганини сезган эди, шунинг учун беихтиёр овозини пасайтириди: — Комилани... — Бу ном ҳозир ўзига ҳам хунук эшитилди, уни бу уйда тилга олиш ҳаромдек сезиларди.

— Йазманидан бориб сўранг!

— У қаерда экан? Ким?

— Ҳа, у киши менинг Саттеримга ўхшаган жўн аравакаш эмас албатта. У киши мулла, акадимнинг пилиянида ишлаб мумай пул топармиш. Пулига учган у ўлгир. Худога шукур, сил эмиш, ҳа. Тавбасига таяниб қайтиб келиб, болаларим деб кўрсин-чи, яқинига йўлатармиканман?

Очил бува бошини қуи солганча, бўشاшиб ўтирад, Комилани ўйлар эди. У ҳар қандай оғир аҳволда ҳам ўзини бунчалик йўқотмаганди, ҳозир бўлса мияси карахт, тили лол бўлиб қолди. Шунча йўлдан севимли неварам, жажжи эвараларимни кўраман, деган умид билан келган, уларни Азимжонга кўрсатмоқчи эди. Энди бу иснодга қандай чидайди. Очил буванинг уругида бунаقا гап сира бўлмаган. Қандай шармандалик!

Анзират қайси уйлардадир юриб ҳамон шангиллар, кимларнидир қарғар, Комилани ҳар хил сифатлар билан тилга олганида Очил буванинг бирдаи буқчайган елкаси

сапчиб титрарди. Эваралари ҳам аллақаерда, бурчак-бурчакка пусиши...

Комила бўлса бу маҳал Чоржуй портида рейддаги «Орол» теплоходининг капитан кўпприкчасида туриб телеграмма ўқир эди: «Ёқлаш ҳафтанинг охирига белгиланди ўпаман Матниёс».

Комила ўткир кўзларини чақнатиб атрофга назар солди, пароходларнинг тартибсиз чинқириқлари, катер моторларининг гувиллаши, диспечерларнинг карнайда асабий бақиришлари, портдаги кранларнинг ғирчиллаши орасида унинг ақли тез ишлар, чора излар, режа тузаэр эди.

Хўш... Ҳафтанинг охири. Ҳозир атрофда ўн кундан бери причал кутиб рейдда турган оғир юкли кемалар тирбанд бўлиб ётибди. Қирғоқ деворида бир қарич буш жой йўқ. Кутса «Орол»га бир ҳафтада ҳам навбат келмайди. Ундаги юкни бўшатиб, янги юк олиш учун ҳам камида бир кечаю кундуз вақт керак.

Йўқ, бу аҳволда бўлмайди. Комила нима қиласа ҳам, баржани ботириб судга тушса ҳам, пиёда юриб бўлса ҳам чоршанба куни Нукусга етиб бориши керак. Бу Матниёз учун ҳам, унинг учун ҳам ҳаёт-мамот масаласи. Матниёзнинг етти йиллик азобли меҳнати, бундан кейинги ҳаёти, соғлиғи, республика учун муҳим бир масала, Оролнинг тақдиди, қолаверса, Комиланинг шунча азоб, изтироб ва қурбонлар эвазига келган ўтили-чўғли муҳаббати ўртага қўйилган. Чоршанба куни у ерга республикадан, дельтадаги совхозлардан, Тошкентдан кўп мутахассислар, оролшунослар, хўжалик ходимлари, иқтисодчилар, географлар, геолог, гидрологлар, Матниёзнинг дўст-душманлари, шу жумладан, албатта профессор Шуман ҳам етиб келади. Уни еб ташлашлари мумкин. Комила унга нимаси билан ёрдам қила олиши, қандай далда бера олиши мумкинлигини билмайди-ю, лекин у ёқлаш куни уша ерда бўлиши керак. Матниёз ўзини ўтга урятти. Комила албатта етиб бориши керак.

Теплоходлар кенг ёйиқ дарё юзини янратиб чинқиришар, баржалар мойли сувда тинмай чайқалар, қирғоқда жонга теккан «Вира!» «Майна!» деган хитоблар қулоқни қоматга келтирап эди. Комила қийқириб ўзини тўлқининга урган оқчарлоқларнинг дадил фидойиликларини томоша қилиб турди-да, бутун командани палубага туплади. Команда, лоцман Қайипберген акани ҳисобга олмаганда, ҳаммаси норғул ёшлардан иборат эди. Ўлар ўзларининг тутган

еридан кесадиган, күз тиккан жойини ёндирадиган довю-
рак капитанларини яхши күрар, унинг учун ўтга-сувга
киришга тайёр эдилар. Фақат чолгина (командада Қайип-
берген акани «Чол» дейишарди) Комиланинг «эркакчалиш
қилиқлари»ни ёқтирамайди, йигит бўлса қаллакесар бўлар-
ди, деб юради. Комила ҳам командаси учун ҳар қандай
қалтис ишга тайёр. Сеҳргар Жайхуннинг кўпни кўрган
кеекса капитанларини қойил қилиш қийин, лекин Комила-
нинг оқимга қарши ўрлашдаги дадил маневрлари ўшалар
орасида ҳам афсона бўлиб кетган. Команда ёшлари уни
фақат шунинг учунгина яхши кўради, деб бўлмайди албат-
та. «Орол» муттасил рентабель кема, унинг мачтасида
шараф тамғаси — қизил вимпел тўрт йилдан бери ҳилпи-
райди. Бундай кеманинг йигитлари ҳар қандай порт
шаҳрининг хиёбону ресторонларида пайдо бўлса — қиз-
лар учун унутилмас воқеа. Пул кўп, кийимлар башанг,
тумгалар тилладай йилтиллаган...

— Йўқ, минг қиласанг ҳам, бизнинг капитан манадай
йигит! Олимтой дарғанинг қони бор унда! — дейишади
улар. У нимаики буюрса, ҳаммаси тайёр.

Бугун ҳам капитаннинг бир имоси ета қолди. Орқада
турган «Орол» причал деворидан буш жой топиб, айлан-
ма, қалтис, тор йўллар билан, тиқилинчда сурилиб-сирға-
либ ўтиб, тасодифан буш турган биттаю битта кнектга
ғиппа тиркалди. Комила асабийлашиб қалавасини йўқот-
ган порт бошлиқларини телефонда «эзғилаб», гангитиб,
әпақага келтиргунча матрослар пристандаги қабулчи, ҳи-
соботчи қизларни хушомад билан қўлга олиб, ортишга
қуляйроқ, причалга яқинроқ юклардан азмойиш олиб,
кранчи дўстлари билан келишиб қўйдилар.

Комила бошлиқларнинг розилигини «юлиб» олиши
билан, йигитлар юқчиларни ҳам кутмасдан трюмга оти-
дилар, крачлар темир издан ғилдираб келиб, кечаси билан
«Орол»га хизмат қилганига бошқа капитанлар гаранг
эди. Қараб туришди-ю, кейин улар буни ноиложликдан
ўзларининг йигитона мурувватларига йўйишиди.

— Майли, иззати, қиз боланинг олдига тушган но-
мард,— деб сиполик билан мўйловларини силаб қўйишиади.

Нима бўлса ҳам, иккинчи куни тонг-ла «Орол» сафарга
тайёр эди. Тупи билан мижжа қоқмаса ҳам, кўзлари ёниб
рубкада гоз турган Комила тонг қоронғисида илон изи йўл-
лардан әҳтиёт билан ўрмалатиб, чироқсиз кемани рейдга
олиб чиқди, фақат әркин сув юзига чиқиб «Полний!» ко-

мандаси янграгандагина, ҳамма ўзининг оёқдан йиқилгудай чарчаганини пайқади. Шунда ҳам фақат чолгина ёнидагиларга ғўнгиллаб қўйди:

— Бунақа шошишдан жаҳаннамга йўлиқмасак-да. Бу-ку куёв боланинг қўйнига шошяпти, биз-чи, бизга нима наф бу қалтис ишлардан?

Унга ҳеч ким жавоб бермади. Улар Комилага ишонишарди. Эътиқод шундай әдикки, у нима қилса ҳам — тўғри, ҳатто оиласини ташлаб кетганини, бошқа эрга текканини билишганда ҳам, командада уни чолдан бошқа ҳеч ким айбиситмади. Шундай қилибдими — демак, бир гап бор, билиб қиласди.

Бўтана Аму кенг ёйилиб, тўлқинсиз, лекин сирли бир улуғворлик, ҳайбат билан, юздан қараганда жуда секин, аммо кучли, теран оқим билан силжиб бораради. Қуёш тиккага қўтарилганда икки қирғоқда олтинланиб сарғая бошлигаган чакалаклар, куз шамолини писанд қилмайдиган қуюқ, қорамтири яшил қамиш ўрмонлари, тинмай нураб ётган қумлоқ жарликлар сузиб ўта бошлади. Аму'гўзал, аммо сеҳргар, жодугар дарё. Ўзани бўш, қирғоқлари тайинсиз, кутимаган жойда фарватерода қум тепалар, балчиқ ороллари, тош тўғонлар пайдо бўлади. Лойқа дарё тубидан уларни пайқаб, ўз вақтида чап бериб ўтиш учун капитан тўлқинларнинг аройиншини, мавжларнинг алдамчи жимжималарини, оқимларнинг теран йўллари, асов хулқи ва ҳийлакор товланишларини кўз билан кўрибгина әмас, ички бир ҳис билан сезиб, тез ва дадил қарорга кела олиши керак. Акс ҳолда, кема ҳам, юк ҳам, экипаж ҳам ҳар лаҳза хавф остида.

Лекин ҳозир хатарли баҳор әмас, Аму кун сайин ўзини дам чапга, дам ўнгга ташлаб, бемаъни тўлғонмайди, ҳозир куз, қирғоқлар ўша-ўша. Бироқ кузнинг ҳам ўз макри, ўз қилиқлари бор. Кузда дарё дафъатан саёз тортиб, ўзанинг тошлоқ жойларида ўткир қояларни яланғочлаб кетади. Шулардан биронтаси кўндаланг туриб қолса, ўзига тўқнашмасанг ҳам, икки томонидаги кучли оқимни ёриб ўтиш маҳол бўлади.

Аммо ҳозир рубкада оқил ва моҳир капитан Комила турибди, шунинг учун карвон одатдагидан тез кетаётган бўлса ҳам, экипаж хотиржам. Унинг бўйдор хипча қоматига қорамтири ҳаво ранг форма ёпишиб тушган, оқ ёқа, эркакча галстук, баланд кўксисида дурбин осиғлиқ; заррин кокардали фуражкаси тагидан қалта қирқилган қора соchlари дарё шамолида ўйнайди. Сал пучуқлиги, ияги олдинроқ туртиб

чиққанлиги демаса, у анча құхлик, чеҳраси ўтли, қорача жувон. Лекин у командаға йигитларни күркі билан әмас, иродаси билан асиρ әтган.

— Солдор тұлқын!

— Қия оқим!

— Диққат, тақири! — деб штурманни кескин-кескин огохлантирганида, лоцмандан тортиб орқадаги баржачи-ларгача бу кисқа сұзлардан катта маъно уқиб, жадал ҳаракатта тушишарди.

Фақат чол ҳамон чайналиб, үздидан-үзи тұнгиллайди:

— Жазманимга етаман, деб, бизнинг бошимизга етмаса-да бу мов мушук! Оқимга қарғаб кетяпмиз-а! Тағин юк билан! Бир баржани «қия» тортиб кетса борми, кемани қирғоққа уриб чилпарчин қиласы! Бизнинг ишимизда-чи, болалар, кеч қолиши яхши әмас, аммо шошилиш — асфаласо-филин деган гап, ҳа.

Лекин карвон яхши кетяпти. Биринчи кечада бир оз мизгиб олган Комила тонгда яна құприкчани ўзи әгаллади. Күз қүёшининг заиф тафтини дарё шабадаси ялаб кетар, баржа этагидә балиқ шүрва қайнатаётган матросларнинг кичкина гулханлари дилни ўзига тортар әли, у ерда ажаб саргузаштылар, шұх ұнғомалар бир-бирига уланиб кетади одатда. Комила илгары бундай гурунгларга қулоқ тутишни яхши күраарди. Ҳозир бұлса у ўзи билан ўзи овора, құзла-рини қисиб олдинга тикилади, карвонни шоширади, Матни-әзга интилади, уни құз олдига келтиради, у билан гапла-шади.

Матниәз Оролда урушнинг охирғи йили, үша оғир қишининг әтакларыда пайдо бұлды. У пайтда әнди йигирмага киргап, ҳаммага таниқли, пучуқ, шаддод қыз Комила комбинатнинг балиқчи катеридан ишларди. Уруш даврида деңгиз бүйін посёлкаларыда одам камайиб, комбинатнинг ҳам путурни кетганды, мотор хұжалиғи издан чиқиб, ов асблолари-әскиб, титилиб, овга чиқиши фақат тинч, аёз қунларигина бұлар әди.

Қишиң қиқар олдидан Орол анча қутуриб олади. Деярли ҳар ҳафтада аллақәсқалардан изгирин, қора булат күтарилиб, бурон туради-да, ҳеч ким уйдан чиқмайдынган, зерикарлы, намчил, хира қунлар — довул қунлари бошланади. Бу ерликлар довулнинг бошланишини бир кун олдин билишади.

Шундай намчил хира әрталардан бирида Комила капитанлар барагидан чиқаётіб нарироқда бир бегона одамыи

құриб қолди. Ү әски причалнинг чириб чүкиб кетган сепояларига, сасиган балиқ устида қий-чув солиб талашаёттап чорлоқ галаларига қараб, шамолда хаёл сурар, ҳарбий гимнастёрка устидан ярашмұған қызил шарфини томогига әхтиёт билан үраб, тоқатсызланар әди.

Бу ерда янги одамнинг пайдо бўлиши сийрак воқеа бўлганиданми, Комиланинг шўхлиги тутиб, солдатга бир тегишимоқчи бўлди чоғи, хуллас, нимадир уни ўша томонга тортди.

— Маликанинг қызил елканини кутяпсизми? — деб ҳазиллашибди Комила.

Йигит маъюс кулди. Унинг юзи ориқ, рангсиз, бурни қирра, чуқур ботган катта қўзларининг оқи аллақандай мовий әди.

— Наҳотки эртакдаги шаҳзода мендай жўн бўлса?

— Сиз бу ерлик әмассиз.

— Топдингиз, Хоразмдан келдим. Бирон иш топилса кирмоқчиман.

Комила қийғоч қошини учирив елка қисди. Этикасининг учларига қараб:

— Хоразмда иш қуриб кетган эканми? — деди.

Кейин гап тўхтаб қолди. Йигит негадир гапиролмади, «Уятчан әкан, шомириб қўйдим», деб ўйлади Комила.

— Лекин яхши қилибсиз, солдатбоп ишлар ҳозир Оролда ҳам жуда кўп...

Денгиздан «Юлғич» изғирин келиб, гапнинг бу ёғини учирив кетди, йигит шамолга орқа ўғирди-да, бир қўли билан кўкрагини ушлаб, бир қўлигэ рўмолча олиб оғзини тўсди. Нафаси бўғилгандек бирдан юзи бўзара бошлади, қўзларидан тирқираб ёш чиқди. У ўпкаси узилиб кетгудек бўлиб йуталаркан, ориқ елкаси учив, кўкси темирчининг эски дамидек хириллар әди. Бўйнидаги кўк томирлари ўйноқилаб кетди. Йигит бир-икки минут шундай азоб чеккач, рўмолчасини чўнтағига яшириб, қизга гуноҳкорона қаради.

— Айбга буюрмайсиз... вақти-бевакт шундай...

— Урушда яраланиб...

— Ҳа, осколка ўпкага тегиб ўтди.

У шарфининг учи билан созык тер қалқан пешанасини артди-да, индамзай қолди. «Бу ноганиш қиз менинг оддимга нега келди-ю, мен унга аҳволимни нега гапиряпман, шартмиди? — деб ўйлади йигит.— Сир бермай, ҳа, шундоқ айланиб юрибман, деб кетаверсам бўлмасмиди?» Шуни ўй-

лади-ю, ўзи бошланиб кетган ошкора гапни давом эттириди:

— Докторлар балиқ мойи буюришган, анча-мунча ичиш керак әкан,— деди йигит. У йұтал азобидан қутулғандан кейин, юзига қизиллік кириб қандайдыр чиройли бұлиб кетган әди, қарашлари майин, ақлли, очиқ. Комила бу үзгаришга әйрөн бўлиб қараб қолди.

— Шунча балиқ мойи қаёқда ҳозир!.. Тошкентда ҳам топилмайди. Баъзи танишларим «Оролга жұна, ұша ерда топилади», деб маслаҳат беришди. Шунинг учун келгансман очиғини айтсам Лекин бирон иш топиш керак, ишламаганга ким беради...

— Иўқ, иўқ, сиз ҳозирча ишламаслигингиз керак,— деди бирдан Комила нимадандыр қўрқиб. Лекин ўзи бирон маслаҳат беришдан ожиз әди. Тўғри, комбинатда кичкинагина бир қўл бола усулдаги мойжувоз бор. Салогрейка деийлади. Лекин унинг маҳсулоти кимларга берилади, Комила буни билмасди.

— Бу ерда ишлайдиган таниш-билишингиз йўқми?

— Бор әди-да, ұшани орқа қилиб келувдим...— деди йигит. Унинг товуши пасайиб, хириллаброқ чиқди. Комила «Яна йұтали тутадими», деб қўрқиб кетди, яна тутса унга қараб туролмаслигини биларди, бундай вақтда бирорни ташлаб кетиш әса одамгарчиликдан әмас, ёрдам қўрсатиб ҳам бўлмайди, бирон сўз билан тасалли бераман десанг, ким билади, оғир ботадими, нотаниш одамнинг кўнглини билиб бўлмаса.

— Уни тополмадингизми?

— Урушда ҳалок бўлиби. Асанжўлов деган. Комбинатда ҳисобчи әди урушдан олдин.

— Ҳозир қаерда тўхтадингиз?

— Ұша оғайнимнинг кампирин бор, шу ерда, Мўйноқда. Ұша ерда тунаб юрибман. Ҳозирча...

Комила сал енгил тортди. Агар ётадиган жоий ҳам бўлмаса, нима қиласарди? Ташлаб кетиб бўладими? Қаерга ҳам жойларди? Келиб гап қотганига ҳам пушаймон.

У оғир, бемаза бир кэйфиятда кетди йигит ёнидан. Мўйноқ кўчалари тиззагача қум, у оғенини зўрга судраб, шўлонга борди, балиқ тузловчи қизлар ёнига кириб бир-пас ҳангомалашди, яна қум кечиб уйга қайтди. Лекин кўнгли ёзилмас әди. Ишсизлик. Әлғизлик. (У қизлардан бирги на булгани учун, капитанлар барагида әмас, Мўйноқнинг тор кўчаларидан бирида, бир чолникида ижара ўтиради.)

Тезрок довул тугаб, ҳаволар очилиб кетса-ю, дengизга жүнай қолиша, бу гашликлар унутилар эди. У ерда чексиз кенгликлар, үйлар ҳам, ҳислар ҳам чексиздек. Денгизнинг ўз қалтис йўллари, қандайдир бебош дадиллик, таваккалчилик талаб қиласиган, ҳам мажбурий, ҳам ихтиёрий заҳматлари бор. У эркин ва шиддатли ҳаёт уруш мажақлаган овул, шаҳар тирикчилигидаги дилхираликлардан одамни узоқлаштиради, вақтинча бўлса ҳам алаҳситади, овунтиради.

Мана ўша гашликлардан бирин ҳозир Комилани таъкиб қиляпти. Ўша нотаниш солдат, унинг бўйини даги кўк томирлари, ориқ елкасининг азобли титроги, шунда ҳам мәрдона солдатлик белгиларини йўқотмаган кўҳлик юзи, маъюс, са-мимий боқувчи қорачиглари кўз ўнгидан кетмаяпти.

У ўша хаста, ожиз мусоғир одамни йўлайверди. Довул тугади ҳам. Эндиғи дengиз сарфарлари ҳам илгаригидек бўлмади. Комиланинг уйқуси қочди. Бир куни икки кечалик овдан қайтгач, тогерада совун кўпиртириб сочини юваётган эди, хаёлига бир фикр келди. Бу фикр илгарироқ келмаганига ҳайрон бўлиб, ўзини эси паст, деб койиди-да, кийиниб комбинатга югурди. Тўғри мойжувозга кириб борди. У ерда Ажиниёз деган ёғоч оёқли бир чол ишларди. Эски-тускидан ямаб ясалган пар қозонии ишга солиб, балиқ жигаридан мой қайнатадиган бу қўлбола жувозни амал-тақал қилиб ўша юргизган. Ўзи бузар, ўзи тузатар, ўзи юргизар, маҳсулотга ҳам ўзи хўжайн, лекин ўлгудай қўпол, жоқил, берашм одам бўлиб, қўли гуллиги туфайлигина ишлаб турар эди.

— Ажиниёз тоға, менга... хў-ўш... икки циша мой керак! — деди Комила эшикдан бўрондай отилиб кириб.

— Нима қиласан?

— Э-э... ҳалиги... акамнинг боласи, ҳалиги.. сил бўлиб қопти. Кичкина бола. Мана мундоққина,— Комила, ишонарлироқ бўлади, деб ўйлади шекилли, болани ҳам тизза бўйигина қилиб кўрсатди.

— Директордан рухсат олиб кел.

Ажиниёзга ялиниш фойдасиз эди, Комила комбинат директорига югурди. Директор, олтиқудуқлик рус, Зосим Прокофьевич, бу ерда жуда эски, виждони соғлиги, тўғри сўзлиги билан танилган кекса одам, ҳамма билан қорақалпоқча гаплашар эди.

— Сенга бермай кимга бераман, шағалай, ёз аризанини,— деди у. Комилани яхши кўрэр, эпчиллигини оқчарлоқ-қа ўхшатиб, қорақалпоқча «Шағалай» деб әркалар эди.

Лекин Зосим Прокофьевич революцияни «Бир шиша!» деб қўйди. Комила ҳам индамади, «Ҳозирча майли, керак бўлса яна оламан», деб ўйлади. У касалга қанча мой кераклигини, уни стаканлаб ичадими, томизибми, билмасди. Ҳурсанд бўлганча, шишани қўйнига солиб, Асанжўловнинг кампириникига кетди.

Аввал йўтал эшитаман, деб хавотир олиброқ яқинлашган эди, ийқ, йигит қамиш қўрада ҳансираф тахта рандалаётган экан. Тахталар, пайраҳа тасмалари орасида очик-сочиқ китоблари ётиби, «Оролнинг географияси», «Капитал», «Қорабўғоз...»

Йигит юзларига қизил югуриб, шимарган енгларини тушириб, бош эгibi саломлаши.

— Бекорчиликда кампирнинг томини ёпиб берай деб...— деди у негадир ўзини оқлашга урингандек. Унинг нафас олиши узоқдан эштиларди.

— Мана!— деди Комила қўйнида исиган шишани чиқариб. Йигит икки қўлини чўзиб унга интилди, шишани олиб, унинг каҳрабо рангига суқлангандек ёруққа солиб қаради. Комила унинг фамгин кўзларида қўёшли кундаги теран денгиз кўркини кўрди.

— Сиз... сиз овора бўлибсиз, мен бунинг учун нима қилишим, нима беришим мумкин сизга...— деди йигит, кейин ўринисиз гаплар айтиётганини пайқаб, қисқагина:— Раҳмат!— деди.

— Вой, нима деяпсиз, биз балиқчиларга бу нарса дехончилик-ку.

— Қаердан олдингиз?

— Омбордан!— деди Комила керилироқ, «бизга бу чут эмас» деган маънода.

— Ана, ишлаганчарга беради-да, мен ҳам албатта ишга кириб олишим керак...

— Йўқ, сиз даволанинг,— деди Комила бепарвороқ бўлишга уриниб. Лекин ўзи билардики, бу йигит ишлай олмайди, уни ишга олиш ҳам мумкин бўлмаса керак,— мой бўлса топилади.

Комила кетмоқчи эди, йигит тўхтатди.

— Шунча яхшилик қилдингиз, отингизни ҳам билмайман, кимга миннатдорчиллик билдираман...

— Менинг отим Комила.

— Меники — Матниёз.

— Матниёз... Буни қандай ичасиз, қанчага етади?— деди Комила.

— О... бу анчага етади. Катта раҳмат сизга. Мен уни уч кунга етказаман. Раҳмат.

«Уч кунга?» Бу ёғи нима бўлади? Еғоч оёқ Ажиниёз-нинг патак соқоли, ўтакетган пок вижданли Зосим Прокофьевичнинг «Шагалай-Шагалай» деб туриб сўраганинг ярмини бергани кўз олдига келди. Деҳқончилик эмиш! Мақтаниб нима қиласдим-а?

Лекин бу хавотирлар Комиланинг эсидан тез чиқди. У солдатнинг қўёшда кулган чуқур дengiz қувончини эслатувчи кўзларини ўйларди. Матниёз... Комила у билан ҳамон гаплашолгани йўқ. Директорга ялинib яна бир шиша мой олиб борганида Матниёзнинг йутали тутиб, яна гаплашомади. Тарашалар орисида ётган китоблар ҳақида ҳам гаплашса бўларди, ўзи ҳақида ҳам. Ўйи, хаёллари, мақсади бордир...

Бир куни дengизда уни ваҳима босди: кетиб қолса-чи? Унга иш беришмас... Кейинги борганидан кейинги уч кун ҳам ўтиб кетди. Мойнинг фойдаси бўлмаётганимикин? Йўқ, докторлар билиб айтгандир. Комила ҳам қайдадир эшитган, балиқ мойи даво деб. Қанча даволаниши керак экан? Бир ойми, беш йилми? Комила ўйлаб қараса, кўп нарсадан бехабар экан. Ўзининг нодонлигидан койиниб, дengиздан қайтганда албатта кутубхонага бориш, энциклопедияларни бир титишини ният қилиб қўйди.

Катернинг думида балиқчи қорақалпоқ болалар дўмбира чалиб, Аябберген йулида нимадир куйлашар, Комиланинг қулоғига кирмас әди. Қайтгиси кела бошлади. Кейинги вақтда план билан ҳам иши йўқ «Нима бўлди ўзи менга?» дерди у баъзан. «Кетса кетибди-да, бегона бир одам бўлса. Ҳа, нима бўпти? Ҳаста, мусофири. Одамгарчилик юзасидан қарашсам қарашибман-да!» дерди яна ўз аҳволини ўзига тушунтириб.

Овдан қэйтган куниёқ яна директорга кирди. Зосим Прокофьевич аризани олиб столга қўйди-ю, қизга оталарча очиқлик билан қаради:

— Шагалай, мен сени яхши кўраман, биласан, лескин...

— Ажиниёз бобони аврасам-чи, Зосим Прокофьевич?

— Унда унинг иши прокурорга кетади.

— Зосим Прокофьевич...

— Сен очигини айт-чи, кимга?

Комила очигини айтди. Ҳаммасини гапириб берди. Ди-ректорни йиглатгудек қилиб гапирди. Зосим Прокофьевич

үрнида башқа бирор бүлса эриб кетарди. Лекин Зосим Прокофьевич юмшамади.

— Менга қара, Шагалай, Ажиниёзнинг бу тешик қозонига қўзини мўлтиллатиб қараб турганлар озмунча әмас. Госпиталлар, етимхоналар, болалар... Биласанми, улар қанча? Ленинграддан, Киевдан, Минскдан, Смоленскдан... Бу мойнинг ҳар томчиси ўлчоғлик...

Комила директорга ваҳима билан қараб туради. Унинг ҳикояси Комиланикidan ҳам аянчлироқ бўлиб чиқди. Энди нима бўлади? Нима қилишади? Улар бир-бирларига савол назари билан тикилдилар.

— Беролмайман, Шагалай, ҳақим йўқ.

Комила калтак егандек, бош әгиб чиқиб кетди.

Шундан бошлаб Комила ўзига жой тополмай қолди. Кечалари кўз юмса Матниёзнинг азобли йўтали эшитилган-дек бўлади. Энди кетади у. Ҳайрлашмасдан кетармикан?

Йўқ, кампирнинг қўрасида ранда товуши эшитиляпти, Комила тасодифан ўша қўчадан ўгаётуб буни аниқ эшиитди. Энди нима қилса әкан? Кутаётганиккан... балиқ мояйини?

Комилага айниқса денгизга чиқмайдиган кунлари қийин. Довул кутилган бундай хира кунлар айниқса имиллаб ўтади. Матниёздан хабар олай деса, қуруқ қўл билан қандай кириб боради? У бунга интизор бўлиб ўтирибдими, унга дори керак.

Комиланинг кўнглига ҳеч нарса сифмаган шундай кунлари анави елим ҳам жонга тегди келавериб. Ҳудонин берган куни шу атрофда парвона, Комилага чакачарвидай илашиб қолган Комила уни «елим» дейди. Оти Саттор. Балиқчилар артелининг моторчиси, посёлкада туради. Ишга чиқилмаган куни бўлса Мўйноқда ивирсигани-ивирсиган. «Рибожарка»да пиво ичади, капитанлар барагига киради, Комиланинг кўчасидан ўтади. Лекин забондан бермаган, Комилага қўл бўлишга тайёр ичидагини айтольмайди.

Қўйдек ювош бу йигитнинг сўёсиз, журъатсиз садоқати илгарилари Комилага бир әрмак әди, ҳатто баъзан кўнглида ёруғ бир нуқтадек бўлиб ҳам кўринар әди. Ҳозир әса ғашига тегадиган бўлди, у энг кўнгилсиз, бекорчи пайгларда пайдо бўлар, қовоғи солиқ довул кунларининг бир белгисидек бўлиб қолган әди.

Бугун эрталабдан денгиз осмони тўнкарилган қора қозондек кунни тўсиб, оламни зимиштон қилди. Денгизда ҳали тўлқин йўқ, лекин у қўргошиндек қорайиб, нафаси со-

виб, ҳавони шүртак, захкаш, ёқимсіз бир рутубат билан тұлдирди.

Оқчорлоқ галалари сув юзалаб, безовта қийқириб учиши. Бугун ҳам иш йүқ, әртага ҳам бұлмайди. Комбинат привалида биронта катер ё мотобот құринганды, әстакада ҳувиллаб ётибди. Брезент саройда балиқ тузловчи қизлар яна ҳавони қарғаб, писта чақиши, иш тұқиши. Еғоч оёқ Ажиниәз ҳам қозонни қантариб, асбобларини тозалаб бүлип уйига кетди.

Комила барак муюлишида йұлинин пойлаб турған Сатторни имлаб қақырди. Саттор аввал құзларига ишонмагандай киприкларини пирпириатиб турди-ю кейин йүргалаб етиб келди. У пиджак устидан қийиқ боғлаб, әтик кийган, үрта бүйли, юмалоқ, чорпахылдан келган йигит әди.

— Денгизга чиқамиз,— деди Комила.

Саттор гаранг бұлыб, бадқовоқ, паст, қоп-қора осмонга қаради-ю, құлинин күксига қүйиб:

— Хұп бұлади!— деди.

«Нега?» деб суришгириб үтиромади ҳам, Комиланинг амрига маңтал әди бу шүрлік ошиқ. Лекин ваҳима билан денгизга, осмонга қарайверганидан, Комила шошиб-пишиб тушунтириди.— Балиқ мойи керак. Жуда зарур бұлыб қолди.— Кимнингдир, Комилага яқын бир одамнинг жони хавфда... Саттор шуни анлагандек бұлди. Үнга бунинг аҳамияти йүқ әди. Комиланинг бир корига яраса, бирпас ёнида бұлса бас. Шунинг учун босиб келаётган довул ҳам, бундай пайтда денгизга чиқыш қатъий ман қилингани ҳам, Комиладек тажрибали денгизчининг ақлга сиғмайдиган бу телбалығи ҳам, құзға қүрениб турған хавф-хатар ҳам хаёлиға келмади. У ярус олиб келгани колхозга югурди. Бундай күнлари балиқ фақат яруста илиниши мүмкін.

Комила уйга бориб, овқатланиб, соchlарини брезент қалпоқ остига турмаб, балиқ ҳиди сингиб кетған эски комбinezонини, резинка этигини кийиб қирғоққа келгунча, Саттор карбас дейдиган катта, әшкакли қайиқ ичиди, чувалған яруснинг қармоғини қармоққа, катагини катакқа тұғрилаб, күтиб турар әди. Пақыр, яшиклар, тахлаб ташлаган елкан, тағин аллақандай юклар бор әди қайиқ тубида. Комила рулға үтиреди. Саттор әшкакларга ёпиши.

Тұлқиң қайиқни бирдан олиб кетди. Қирғоқдан узоқлашған сари денгизнинг совуқ ваҳимаси құнғилға үрмалаб киар, Саттор Комилага савол назари билан қараб-қараб қўяр, лекин ҳамон тиришқоқлик билан әшар әди. У билан

дики, ярус билан овлаш учун Оролда камида ўн чақирим ичкарига кириш керак, бунинг устига, довулни сезиб, балиқ борган сари пастга қочади. Содда Сатторнинг миясида ўзича жуда усталик билан пайқаб олган бир нозик фикр айланар әди: «Комила комбинатда таниқли одам, балиқ керак бўлса мотобот билан чиқиш ҳам қўлидан келади. Лекин у колхознинг карбасида ярус билан чиқиб кетяпти, баҳона бу, мен билан чиқиб келишга бир баҳона». Бу фикрдан Сатторнинг ичи ёришиб, хаёлига келмаган бир дадиллик билан ҳамон ичкарига қараб эшкак әшарди. Денгиз эса ҳозир тўнкариладигандек тубдан тўлғаниб, тобора қораяр, қора осмон билан қўшилиб кетаётгандек әди.

Тахминланган жойга етганда улар ярусни бир бошдан қулочлаб сувга туширишди. Энди кутиш керак, иш йўқ. Саттор икки йилдан бери куйдирган санамига тикилар, унинг брезент қалпоқ тагидан чиқиб тўлқин урган соч толларига, денгиз шамолидан шўртак бўлиб кетган (Саттор шундоқ бўлса керак деб ўйларди) лабларига тикилиб оғзи очилиб қолганини пайқамас әди. У ниҳоят Комила билан ёлғиз. Гапиролмаса ҳам, у бугунги худо берган ғанимат фурсатдан баҳтиёр әди.

Комиланинг бўлса, кўзи уфқда. Қайиқни теран тўлқинлар чайқаяпти. Бу қалтис иш ҳалокатли хато бўлмадими-кан? Бундай кунда қайиқда денгизга чиқиш ўз жонига қасд қилганинг иши, буни ҳамма денгизчилар яхши билади, Комила ҳам сезиб турибди, ҳали кутиш керак, тўрни кўтариш керак, кейин уч-тўрт соатли йўл...

Кўп ўтмай. худди Комила кутгандек, Борса-келмас томондан изғирин туриб, оғир қора булат қатламлари кўчди, қайиқ четига биринчи барра тўлқин келиб урилди. Бу таниш тўлқин. У қаердадир, ўша борса келмас томонлардан маккор куч йиғиб, машъум совуқлиги билан пастак қора булатларни яна ҳам оғирлаштиргандек, шамол, булат, довул — ҳаммасини бирга қўшиб, денгизнинг бутун бир қалин қатламини қирғоқларга олиб келиб уради. Бундай довулда, қайиқлар у ёқда турсин, катта кемалар ҳам пўчоқдек учиб, чилпарчин бўлади.

— Кутарамиз! — деди Комила қатъий. Улар чайқаласттган қайиқда зўрга оёқда туриб тўрни кўтара бошладилар. Жигаридан ёғ чиқадиган треска балиқ сийрак бўлса ҳам, ов бороридан келди, деса бўларди. Сатторнинг қўллафига қармоқ санчилиб, қонаб кетган бўлса-да, балиқчи боласи балиқчи әмасми, шамолга, хавфли тўлқинга қарамай, қизи-

қиб кетди, икки ёндан битта-битта уэиб ташлайвергандан кейин, яшиклар ҳам, яшикнинг туви ҳам типирчилаб турган садаф тангали йирик балиқларга тұлди. Олти пудча келарди.

— Бұлди, йиғиштиринг! — дея буюрди Комила. Үфқа бир қараб қўйиб, тоғроқ балиқларни босиб, рулга ўтди.— Ҳайданг!

Саттор ҳўл, шилимшиқ енги билан юзларини артиб, скамейкага сакради. Табиатан очкўзоқ бу йигит овнинг баракасини кўриб жонланиб қолган әди, лекин тўлқинда юкли қайиқнинг оғир эшкаги уни тез буқди. Шамол дам ўнгдан, дам чапдан келиб, худди қўл билан итаргандек, уни гүё ўрнидан силжитишга уринар әди. Карбас тобора қаттиқроқ чайқала бошлади. Тепада қуруқ мачта хунук фирчиллар, денгиз буқчайгандек гардани билан келиб, қайиқ остига кириб кетар, лекин кўтариб ташлаш ўрнига, бир мўъжиза юз бергандек, қаёқдадир асов кучи синар, шундан кейин бир зумда қайиқ яна ҳам баландроқ тўлқиннинг сиртига чиқиб кетар әди.

Қайиқ олдинга силжимай, ўркач-ўркач тўлқинлар асирилигига, яккаш бир ўринда чайқалаётгандек әди. Саттор ҳолдан тойди, пешанасини артади, тани ёнади, оғзи, лаби шўр, тўлқин юзига уриб, қўйруқда Комиланинг нима деб қичқираётганини эшигтмайди. У пахталигини, чоригини ечиб ташлади, елка пайлари таранг, бўғинлари ошиқ-мошинидан чиқиб кетгудай бўлар әди.

Қирғоқ кўринмасди, булат қуюқлигидан кун шомдаги-дек қоронғи. Тахминлаб қўлтиққа яқинлашдик деганларида, қирғоқдан қайтган тўлқинлар карбасни устма-уст кутарип ташлай бошлади. Комила тахланган елкан устига силиб тушди, Саттор балиққа тойиб эшкакларни қўлдан чиқарди. Бу пайт денгизда чинакам довул бошланиб, тўлқин, ёмғир аралаш изғирин келиб қамчидай савалаб кетди. Қўз очиб бўлмас әди, атроф, еру осмон сув, ҳеч нарса кўринмайди. Чаккасини нимадир тилиб кетган Комила жон-жаҳди билан бақиради:

— Эшкакни қўйиб юборманг! Эшкакни! Эшкакни!

Қайиқни тўрт-беш метрга яна кўтариб, бошқа бир қаҳрли тўлқиннинг ўпқондай қўйнига отганда, мачтага бориб урилиб бели майишган Саттор, қўзига ажал кўриниб кетиб, Комилани ҳам унуди. Шундай ташланганда қайиқ ёни билан тушса борми... Саттор мўлжални ҳам йўқотди, эсини ҳам... Йўқ, эси жойида әди: у жон-жаҳди билан яшикни кутара бошлади, томирлари ўйноқлаб, икки пудча балиқни

қайиқнинг лабига кўтариб тўлқин қаърига итариб юборди. Яна балиқлар устида сирғана-сурила бориб бошқа яшикка ёпиши. Комила довулда аввал уни яхши кўролмади, кейин шарпасини кўргач, нима қиласётганини тушунмади.

— Эшкакни қўйиб юборманг! — деб бақирганча, оқсоқланиб бориб, рулни тутди Сўнг, қутураётган тўлқинлар орасида ўлик балиқларнинг йилтиллаган сиртини, тўлқин билан қайиққа келиб урилган яшик тахталарини кўриб, пайқади. Саттор томонга отилди. Қараса Саттор навбатдаги балиқ тўла яшикни улоқтириш учун кучаняпти. Комила унга ташланди, бутун гавдаси билан қўлларига осилди.

— Нима қиласотиз? Нима қиласотиз, деяпман сизга!

Сатторнинг юзида қон қолмаган, кўзи ўлик қўйникидек маъносиз әди.

— Қўрқоқ! Номарал — деб бақирди Комила уни бу ишдан тўхтатишга кучи борича уриниб. Унинг ҳўл соchlари тўзғиб, юз-кўзига ёпишган, кўзлари ўқ бўлиб санчилгудек, чаккаси қонаган, товуши битган әди. Ўлимни кўз олдига келган Саттор бўлса оғир яшиклардан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди. Аммо Комила қаттиқ осилган әди. Қайиқ хатарли чайқалганда бирга юмалашди, лекин унинг қўлини бўшатмади.

Жони ҳалқумига келган Саттор аламидан бақириб йиғлаб юборди:

— Чўкиб кетавераманми сизни деб... ҳеч кимга айтмай чиқувдим. Ташлаш керак бу лаънати яшикларни... Жон ширин эмасми сизга... — Кейин бир силтаб Комиланинг ғўлидан чиқди-да, яна бир яшикка тармашди.

— Йўқ! — деди Комила йиғлаган бу эркакка нафрати келиб. Яна унга ташланди.

— Ахир шунда жон сақлаймиз! — Яна кучанди Саттор.

— Йўқ!

Саттор шу дам бўридек бўкириб бирдан узини орқага ташлаб юборди. Комила сочидан маҳкам чанглаб қолмаганда тўлқин илиб кетадиган әди.

Саттор қайиқ тубига сирғаниб тушиб, бир қўлини қучоқлаб бўкираверди. Комила жон аччиғида унинг қўлини тишлаб, бир парча гўштини уэиб олишига сал қолган әди, енгидан шариллаб қон оқди.

Саттор шундан кейин ўтирган жойида бир қўли билан қайиққа маҳкам тармашиб жим бўлиб қолди. Комила шошиб бориб әшкакка ёпиши. Асаби сал тинчланганиданми, довул ҳам бир оз пасайғандек туолди, бутун кучини

йигиб, құлтиққа кириб олиш учун тұлқин билан олиша бошлади. Түкилиб, синиб ётган яшиклар, қайық туvida сувда сүзған пахталик, босилиб увилидириги ситилиб чиққан балиқлар, мажақланиб ётган пақир,чувалған арқонлар күзинга күрінди. Демек ёмғир ҳам сийраклашиб, ҳаво ёриша бошлаган. Лекин қирғоқ күрінмайди. Комила қаёққа сувишни билади, қирғоқдан қайтариб урмаса бұлғани.

— Рулға үтинг! — деб бақирди у газаб билан.

Саттор бир құлниң құчоқлаганча рулға үтди, бир оздан кейин Комиланнг әшкакларга кучи етмаётганини күриб, таҳтага келиб үтиреди, әшкакннг биттасини құлға олди, икковлаб әша бошладилар.

Құлтиққа кирғанда тұлқин пасайди, лекин қирғоқ тим қоронғи әди.

Тонгда Ажиниәнни уйғотиб, жувозхонага етакладилар. Уч пудча балиқ омон қолған әди. Чол бориннг ичини ағдариб жигаридан икки шишача мой қайнатиб берди. Каҳрабо ранг мойннг оғир қүйилиб шишага оқишини күрган Комиланнг бутун чарчоги тарқаб, дили ёришди, күтілмағанда Саттордан узр сұраб қолди:

— Кечирасиз-да, жаҳл устида...

Сатторннг үйи бошқа ёқда әди.

— Балиқни пима қиласыз?

— Балиқнны?.. — Комила буни ҳеч үйламаган экан, хозир жуда яхши фикр күнглиға келди: — Мойи — менга, балиғи — сизге! — деди у.

Саттор ичи тозаланған балиқни қайиқда үйига олиб кетди.

— Қойил-ә, тирик чиқдик-ә... — дерди у қувониб.

Комила икки шиша мойни күтариб, Матниәнниңига борди. Йигит уни кутмай қўйған эканми, ҳайратда тикилиб қолди. Ҳаяжонланғанидан йўтала бошлади. Мойни кўксига босиб йўталар әди.

— Сиз... сиз буни қаёқдан оляпсиз, Комила?

— Вой, қаёқдан олардим, омбордан, — деди қиз бепарвоник билан. — Вақт бўлмаяпти-да, келолмай қолдим. Тузукмисиз?

Матниәнниңиг йўтали илгаригидек эмас, енгилроқ әди, бир оз эт битиб, ранг ҳам кирған. Лекин у Комила-ннг қарашидан чўчиб кетгандек, камгап бўлиб қолди. Комила бу сафар ҳам узоқроқ гаплашомлай кетишга мажбур бўлди.

Қиши чиқиб, довулли кунлар камайиб қолди. Комила ил-

гари ўлгудек зерикарли бўладиган ўша зах ҳаволи, хира, изғиринли кунларни қўмсай бошлади. Баджаҳл Ажиниёз билан энди тил биритириб, ишни йўлга қўйганида довуллар сийраклашиб кетди. Мойжувоз учун балиқ овлаш эса фақат довул кунларигина бўлиши мумкин, бошқа кунлари Комила рейсда. Комиланинг кечаси пицирлаган илтижоларига биноан яна бир неча изғиринли кун бўлди. Аммо кейинроқ Саттор гапга кирмай қўйди. Аввал у чандиқ билагини ҳаммага кўрсатиб: «Комила тишлади», деб мақтаниб юрди, Комила бунга эътибор бермади, Саттор унга керак эди, Саттор ҳам ҳар сафар бир неча пуд мармардай балиқ-қа қизиқиб, яна бир-икки марта довулда денгизга бирға чиқди. Кейин юрак олдириб қўйиб, бу қалтис ошиқликдан воз кечди. Комила сўнгги вақтда комбинатдан мотобот олиб, денгизга ёлғиз ҳам чиқадиган бўлди. Жиндал-жиндал мой келтирганда Матниёз ундан ҳар сафар қизиқиб сўради, аммо сўнгги марта қовоқ солиб, қўполлик билан сўради:

— Қаёқдан оляпсиз, очигини айтинг?

Комила дарров жавоб бермади-да, бosh эгиб келиб унинг билагидан ушлади, ердан кўзини олмай туриб:

— Омбордан,— деди секин.— Сиз тузалишингиз керак, Матниёз... Бўлмаса...

— Нима «бўлмаса?»

Комила бирдан пиқиллаб йиғлаганча югуриб чиқиб кетди.

Кейин у девул куни кечқурун ёлғиз ўзи денгизга чиқиб, бир ўлимдан қолиб, уст-боши шалаббо ҳўл, сочи тўзғиган ҳолда кечаси Ажиниёз чонни қўярда-қўймай уйғотиб, ярим шишагина мойни зўрга эплаштириб, тонгда кампирникига келди. Кирса Матниёз йўқ. Матниёз кетиб қолган эди. Қаёқка гойиб бўлганлиги номаълум.

Комила ҳамма нарсани бирдан пайқади-ю, шу кўйича аччиқ шамолда тентираб қирғоқ томон юрди. Этиги қумга ботар, суғуриб олишга дармони йўқ, соchlари тўзғиган, нега кимсасиз соҳилга қараб кетаётганини ўзи билмас эди. Кетди! Кетди... Комиланинг дилига илгаридан кутқу солиб юрган нарса шу эди. Кўнгли сезиб юради-я! Нега аҳмоқ бўлиб унга сир берди? Нега аҳмоқ бўлиб унинг учун ҳар довул куни икки шиша мойга жонини тикди? Шармандалик! Шармандалик! Қочиб кетибди! Комила ўз қадрига йиғларди. Умри бино бўлиб бундай аламли, бундай азобли дамларни кечирган эмас. «Ажаб бўлди, ажаб!— дерди у қирғоқда, изғиринда ёлғиз қум кечиб қаёққадир шошар-

кан.— Ажаб бұptи, юрма биринчи күрган йигиттінгга елімдек ёпишиб, қыз бошинг билан!»

Шундай деб үзини койирди-ю, Матниёзни унугомасди. Кечалари уйқу йүқ, дам үзини койийди, дам ёруғ дүнени қаргыйди, дам Матниёзни... Адресини ҳам қолдирмабди, Хоразмдан сұратди ҳам, йүқ..

Уша күнлардаги телбалигини үйласа ҳозир ҳам юраги үйнаб, юзига қон тепади. Матниёз, нима қилдинг?

— Қирғоққа ёндаш! Қирғоққа!

Комиланинг хаёли бұлинди. Бу Қайипберген чолнинг ҳөвлиқан овози әди. Комиланинг жаҳли чиқди. Ҳаёлини бүлгани учун әмас, капитандан ижозатсиз бүйруқ берса башлагани учун. Қоронги тушиб, дарё юзини туман қоплаган әди. Бұтана Аму құнғир қора тусга кириб, бүғиқ ва сирли шовиллай башлади. Комила пайқадики, Тұячұқди яқин. Чакки бүлибди-да, бу фалокат шайтон бүғизи қоқ тунга түғри келибди.

Аммо ҳозир Комилани жаҳаннам ҳам тұхтатолмайды. Олдинда Матниёз... уша Матниёз, Комилага жуда құмматта тушган, йиллар, изтироблар, ёшлиқ қувончлари әвазига, «ор-номус», оила, жигарпоралари Үңқун ҳам Тұлқинни үртага қүйіб құлға киргизгани үша Матниёз, үша шафқатсиз мұхаббат, азобли баҳт олдинда...

Тұячұқди — Амунинг әнг тор жойи бұлиб, иккі қирғоғи қип-қизил, баланд, тикка жар, үзаннынг үрта бир ерида әса, учакишгандек иккі қоятош, тұяннинг иккі үрқачи сингары сувдан қалқиб туради. Сув күп вақтда бұлса, қалқ маса ҳам, оқимни иккиге айириб, иккі томонида шаршара-дек шовқинли, хатарлы «қия» пайдо қиласади. «Қия» дегани қирғоққа уриб, жар тагида гирдоб, үпқон пайдо қиласидын маккор оқим.

Хозир-ку булар күринаётгани йүқ, ҳозир қоронғи, уннинг устига нағасни бұғадиган аллақандай қуюқ, оғир туман.

— Отставиты! — деб буюрди капитан, лоцманнинг командасини рад этиб. Чол ғазабдан титраб-қақшаб Комилага қаради: «Бу нима қилганингиз?!

— Катта прожекторлар ёқыласы! — деди капитан жавоб үрніга, узун-узун сигнал берди.

Прожекторлар узоқдан түйнукдай күринган Тұячұқдиннің қорасини күрсатди, дарё сатқи бугланар, босиб туша-ётгап оғир туман билан олишаштандек әди.

— Сигнални кимга беряпсиз, бу ерда зор ҳам йўқ ҳозир, эси жойида бўлса кечаси ҳеч ким Туячўкдига яқинлашмайди,— деди чол.

— Ҳозир кўрамиз...— деди Комила. У ўзи ҳам ўз ишининг тўғрилигига учалик амин әмас әди. Аммо тўхтаб ёртани, туман кўтарилишини кутиш ҳозир унинг миясига сигмасди.

— Фалтакни қиргоққа ташләшни буюринг, мен сизга оталарча маслаҳат беряпман, қизим, туманни қаранг, ёнгинамиздаги баржанинг чироғини кўриб бўлмаяпти,— деб аврай бошлиди жаҳлини зўрга босиб Қайипберген чол. «Фалтакни қиргоққа» дегани «кошқа» деган лангарни қиргоққа, олдинроққа олиб бориб ўрнатиб, икки юз метрли сим арқони чиририқ билан баржани алоҳида, кемани алоҳида силжитиб, хавфли жойдан ўтказиб олишдан иборат әди. Бу камида ўн икки соат тўхташ деган гап.

— Кўрқманг, аввал ўркачларнинг аҳволини билиб келамиш,— деди Комила. Унинг хатарли ишга қасд қилгани сезилиб турарди.— Сиз прожекторни идора қилинг. Йигитлар, қайиқни сувга!

— Мен аралашмайман бу ишингиизга. Кемани жарга уриб пачақлайсиз, баржада Тахиатошнинг дизеллари, билиб қўйинг. Мен Амуда ўттиз йил сузиб, битта қуруқ баржа ҳам чўқтирган әмасман. Сиз... сиз ёш әр қилган бўлсангиз, әкипажнинг айби нима!

Комила кўн қўлқоп кийган қўлини қўзларига босиб, бирпас ерга қараб турди. Чол «йиглатдим» деб ўйлаган әди, шу зумдаёқ Комиланинг ўт чақнаган қўзларини кўрди.

— Буйруқни бажаринг, лоцман!— деди Комила. Узи зинадан югуриб тушиб, икки йигит ушлаб турган қайиққа сакради, чол унинг «Ўлчагич олинг!» «Сиз бу ёққа ўтинг!» деган кескин буйруқларини әшитиб турарди. Лаҳза ўтмай Туячўкдининг қиргоқларини янгратиб мотор гувиллади, туманни тилиб узоқларга санчилган прожектор нурида моторли қайиқ қора туйнукка кириб йўқолди.

Ўркачга яқинлашган сари қайиқдагиларга мотор товуши пастроқ әшитила бошлиди, иккига айрилган оқимнинг шовиллаши икки баланд жар орасида момақалдироқдек гумбуzlар әди. Оқариб турган ўркачларни ёнгинасига боргандা кўришди, қоя панасида оқимга қарши уларнинг яқинингача бемалол бориш мумкин әди.

— Мана, лаънатилар қалқиб турибди!— деди Комила,

Унинг гапини йигитлар әшитмадилар, аммо қапитаннинг вақти чоғлиги кўриниб турар эди. Қоялар сув остида бўлса хатарлироқ. Ҳозир сув кам әкан, кемани бошқаргандага хавф қаёқдалигини дарров пайқаса бўлади.

— Чап томон ёйиқроқ, кейин, бу қирғоқда теран гирдаб ҳам йўқ...

Йигитлар унинг чап томонни кўрсатганидан мақсадиди тахминан англашди, лекин чапда туман қуюқ, қирғоқ кўринмас эди. Комила проJECTорни керак жойга тўғриламаётган Қайипбергенни эркакча болохонадор қилиб сўкди-да, кемани чапдаги кучли оқимга бурди. Оқимнинг кучини, йўналишини текшириш, қирғоқни тусмоллаш керак эди. Шу вақт қайиқ бирдан гир айланиб, оқимни енгиб ўтолмай, тикка қирғоқ томон, совуқ қоронгиликка кириб кетаверди. Қоронги, туман, бир-бирларини кўришмас, гапларини әшитишмас эди. Моторчи йигит ўз жойидан силжиёлмас, Комилани кўрмас эди: борми-йўқми? Е учиб кетдими?

— Капитан! Капитан! — деб қичқиради у мотор дастасига ёпишганча... — Капитан! Қаердасиз?

Бу пайт Матниёз ташвишда, ҳаяжонда, кўзлари билан Комилани залдан қидирауди. Унинг тепасида Ўзбекистон ва қорақалпоқ ерларининг географик харитаси сап-сариқ бўлиб осилиб турибди. Гўё жазирама Қорақум билан Қизилқумнинг олов нафаси қофозни ҳам қовжиратиб юборган эди. Кўм-кўк қон томиридек Сир билан Аму буралиб-буралиб минг-минглаб чақирим саҳро йўлларини босиб ўтади, узоқ қорли чўққиларнинг кумуш хазинасини, қадим водийларининг оромбахш салқинини кекса Оролга әлтиб топширади. Орол — чексиз ва жонсиз қум денгизлари ичидаги ҳақиқатан ҳам бўтакўз орол, табиатнинг мўъжизаси, тенгсиз гўзал бир инъоми!

Матниёз харита олдилада қўлига найзадек кўрсаткич тутган ҳолда диссертациясининг мазмунини баён этади. У одатдагидек бепарвороқ кийинган, галстуғи буш, шимиғижимроқ, лекин тўлишган, кексалик белгилари билина бошлиган, пайдор, қорача юзида саломатлик, ишонч, журъат, ҳатто қайсарлик зуҳор этар эди.

У Комилани топмади. Катта вал лиқ тўла, буш ўрин йўқ, ҳамма шу ерда. Ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш кенгашидаги илмий ходимлар — Матниёзнинг дўстлари

ҳам шу ерда, олдинги қаторда мўйна совхозининг бош зо-отехники, гидропроект инженерлари, мелиорация станциясининг бошлиғи фанлар кандидати Маркарян, Тошкентдан келган таниш-нотаниш олимлар... Президиумда эса ишнинг раҳбари, оппонентлар, илмий кенгаш аъзолари ҳам ёнг атоқли меҳмон — профессор Шуман ўтирибди.

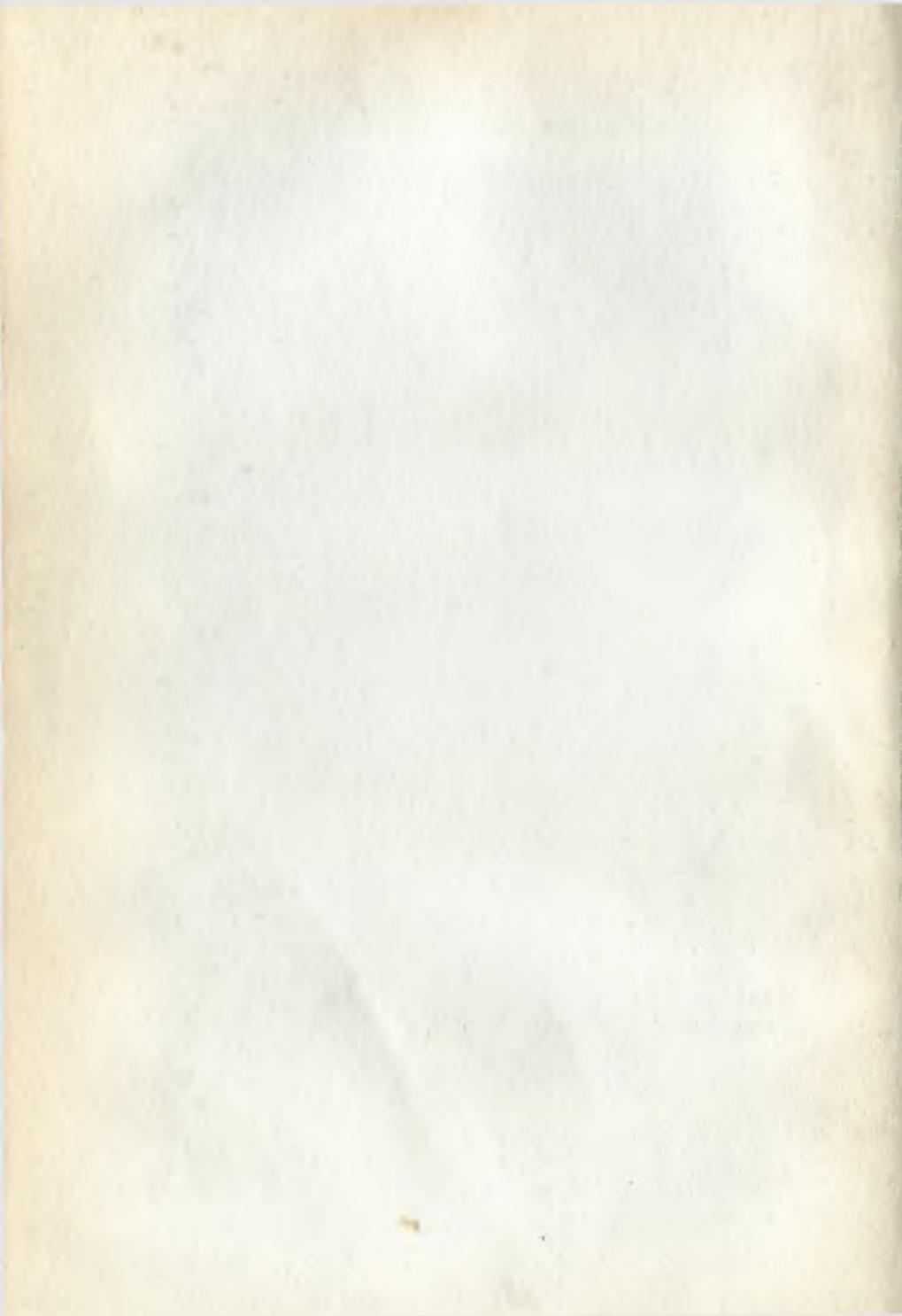
Урта Осиё гидрологиясининг кекса назариётчиси Шуман учун бундай президиумларда ўтириш ўз уйида ёнбошлаб ётишдек оддий нарса бўлиб қолган. Қаерда пайдо бўлса, залда ҳам, фойеда ҳам шивир-шивир: «Шу! Фалончи шу!» У бўлса шон-шуҳратга, юмшоқ пижама кийишга одатлангандек, ўрганиб кетган, бундай шивир-шивирлар парвойига келмайди, панжаларини бир-бирига ошиқ-мошиқ қилиб кийиб, бош бармоқларини бир-бирининг атрофида аста айлантириб, унга тикилган қўзларни эмас, бошқа нарсаларни ўйлаб ўтиради.

Професорнинг чиқишилари доим шов-шувли бўлади. Икки-уч йилда бир ёёса ҳам эффектли, кутилмаган сенсационы бир фикрли мақола билан чиқиб қўяди-да, шу билан яна анчагача кўпикнинг юзасида, кўпчиликнинг диққат марказида юраверади. Шундай яшашга ўрганиб қолгэн.

Шуманинг беш-олти ой олдин ёзган сўнгги мақоласининг шов-шуви ҳали босилтаний ўйқ әди. «Орол яшамоги зарурми?» деган бу мақола олимларни ҳам, ҳўжалик ходимларини ҳам галаёнга келтириди, Матниёзнинг эса етти йиллик азобли ишининг белига тепди. Профессор мақоласида Оролни аста-секин қуритиб, Амунинг унга берадиган 40 миллиардлик суви ҳисобига 5 миллион гектар янги ер ўзлаштиришнинг иқтисодий фойдаларини исботлар әди. Бундан қони қайнаб кетган Матниёз шу олти ой ичидаги диссертациясини атайлаб янада ўткирластириб, бу тезиснинг хатолигини исботлашга қасд қилди. Шуман билан олишиши кўпларнинг назарида бошни леворга уриш билан баробар әди. «Криловнинг «Лайча билан Фил»ини ўқиганмисан?» деган дўстлари ҳам бўлди. Лекин у, ўз таъбирича, бу «абордаж»га — ҳамлага атайлаб азм этди, кўп ўйлади, иккиланди, баъзан ўзида шунга куч сезди, нима бўлса ҳам пижон измидан қайтмади.

Албатта, аввало профессор Шумандан ўз авторефера-тига қақшатгич ёзма фикр кутган әди. Келмади. Еқлаш маросимига профессорнинг ўзи келиб ўтирибди. Ҳали индагани йўқ, ҳурматини бажо келтириб кўришиди, президиумда ҳам мийигида жилмайибгина ўтирибди, норозили-

ги ҳам билинмайди, 'безовталиги ҳам Түқ мушук сичқони тутгач, қўйиб юборган бўлиб яна осонгина тутиб, бирпас ўйнаб, кейингина шошмасдан ейди. Ё бу ҳам шу хилидамикан?

Матниёз шуларни ўйлаб, айниқса бунинг устига залда Комиланинг кўринмаганидан, анча ҳаяжонланиб, тутилиб гапирди. Кейин қимири этмаган залнинг эътиборидан дадиллашиб, Шуманга тикка қараб сўз бошлади.

— Ўлкамизга кўз солинг,— деди у қўлида сал титраган кўрсатгич билан ҳаритада доиралар ясаб,— бу сариқ ранглар, бу ўлик ранглар шундай ҳам кўп Биз эса, ҳурматли профессор, бунинг устига яна бир саҳро яратмоқ чимиз!

— Сиз бунинг эвазига барпо бўладиган янги обод водийни тилга олмаяпсиз, коллега,— деди Шуман биринчи марта луқма ташлаб. У жилмайиб туриб юмшоқ гапирди. лекин Матниёз унинг «коллега» деганидаги заҳарли кесатик оҳангини пайқади.

— Тришканинг кафтанини биласизми, профессор?— деди у ҳам. Залда журъатсизгина кулаги эшитиди. Матниёз давом этди:— Оролнинг ракиблари бу жазирама ўлкада ваҳший саҳронинг қутуришларига яна ҳам кенгроқ әрк бериб қўйишмоқчи. Кўз олдингизга келтиринг, етмиш минг квадрат километрли Орол косасида янги саҳронинг пайдо бўлиши бу ўлканнинг об-ҳавосини ёввойилаштириб, бу ерда сарни, зангори тўлқинлар ўрнига қум бўронлари ўйнайди, собиқ денгиз тубидан кўтарилган заарали туз зарралари аралаш қуюқ тўзион ҳавони тўладириб, атрофидағи яшил ҳавзаларни қуритади.

— Об-ҳавонинг бундай ўзгаражагини, шўр бурон вахималарини исбот қилиш керак, коллега.

— Уларнинг бўлмаслигини ҳам деч ким исбот қиляган эмас, шу жумладан сиз ҳам, ҳурматли профессор!— деди ҳозиржавоблик билан Матниёз. Тағин давом этди:— Ниҳоят, табиат ҳисси! Жонажон ўлкамизнинг гўзалликлари ни ҳис этиш, кўз қувончи, ҳаёт чашмалари! Булар сизга бегонами, профессор? Орол — табиатнинг ажиб гуҳфаси! Орол Ўрта Осиёнинг Байкали, балки ундан ҳам афзалроқ. Чунки у жаҳоннинг энг улуғ саҳролари бағрида тўлқинланиб ётибди. Жаҳондаги санъат мўъжизалари, табиат мўъжизалари фақат рентабеллик учунгина сақлаб келинаётгани йўқ. Она юрт табиати деган нарсага шунчакча бўхгалтерларча муносабатдан бошқача муомала ҳам бўлиши ке-

рак Не-не буюк олимлар неча асрлардан бери уни ҳалокатдан қутқазиб қолиш ҳақида үйлаб келяпти, сиз эса... Сиз бу тенгсиз гүзәлликка, бутун бир үлканинг тақдиринг тўраларча қўл силтамоқдасиз. Баъзи бир тўралар ҳозир кўпгина маҳкамаларда қора терга ботиб чўт қоқишишмоқда, гўзал Оролнинг фожиаси ҳисобига келадиган рақамларни ҳисоблашмоқда. Уларнинг юраги қилт этмайди, улар ҳозир дадил, чунки сизнинг «иммий башариятларингиз» улар учун асос бўляпти. Орол миллион йиллик туганмас бойликлар хазинаси: йилига ярим миллион тонна балиқ, миллион дона қундуз, оламда ноёб мўйна совхозининг жаҳон бозорига кетадиган 70 хил бебаҳо мўйнаси! Буни санаб битириш қийин. Сизнинг мақолангиздан кейин эса Орол ҳалокатли равишда чекиниб қурй бошлади, унинг банорас қўзгуси 20 минг квадрат километр кичрайди. Дарё дельталардаги ботқоқни босиб үтолмаяпти, дельта кўллари ўлик, сув шўрланиб, ҳаётни қуритмоқда. «Гидропроект» ҳозир Аму билан Сирдан фойдаланиш бош планини тузган Бу планда Оролнинг тақдирни ҳақида бир оғиз сўз йўқ. Бу ҳам сизнинг мақолангизнинг оқибати, профессор!

Матниёз бир неча ёбор «Профессор!» деб хитоб қиласдан кейин Шуман ўрнидан турди, бу унинг, сўз айтаман, дегани эди, ҳамма тушунди.

— Бундай, коллега,— деди у салмоқланиб,— сиз мени қўя туриңг. Сиз диссертациянгизни ёқланг. Бутун ҳалқимиз коммунизмнинг моддий асосини вужудга келтираман деб жонбозлик қилаётганда сиз академия минбарига чиқиб табнат гўзалиги ҳақида лирика ўқинг, қирқ миллиард кубометр сувни Оролнинг ботқоқ қозонида қайнатиб, буғ қилиб осмонга учиралил; ленг; республикада сугориш ва ирригация ишларини, янги ерлар ўзлаштиришни тўхтатайлик, денг...

Унинг бу совуққон, салмоқли киноясига Матниёз индамади, одоб доирасида бўлмаса ҳам, сўзини бўлди:

— Буни демагогия дейилади, ҳурматли профессор. Ҳалқимизнинг нима билан бандлагини мен ҳам биламан. Лекин сизнинг позициянгиз маълум фанцууз қиролининг фалсафасига ўшаб кетади: «Биздан кейин оламни тўфон босиб кетмайдими...»

Зал яна сал жоналаниб кулиб қўйди.

— Мен норозилик билдираман, ҳурматли иммий кенгаш!— деди Шуман ўрнидан туриб. Энди у ҳалигидай со-

вүкөн әмас әди. Унинг важоғати Матниёзни чүчиди. У бир зум иккиланиб, узр сўрашни ҳам хаёлига келтириди-ю, узр сўрамади. Аммо негадир сал умидсизлик сезди кўнглида. Залга қаради. Йўлак узун, узоқдаги эшик томон гира-шира әди. Вақт қанча бўлди экан? Комила ҳамон йўқ. Нега келмади, қаёқда қолди? Ҳозир ялат этиб остоноада пайдо бўлса, Матниёз қайтадан кучга кирап, илҳоми тосиб, қақшатғич нуқт сўзлаб ташлар әди.

Ўша касал вақтида ҳам балиқ мойидан әмас, Комила-нинг ўзини ўйлаб йўталдан қолган. Шишани қўйнига солиб кириб келганида занф аъзойи бадани ёлқинланиб кетарди. Ўлимни бўйнига олиб қўйган солдат ҳаётга маҳкам тармаша бошлади.

— Қаёқдан оляпсиз?

— Вой, омбордан...

Матниёз ишонмай қўйди. Қизнинг кўзлари бошқача әди. Кейин у Комиланинг унинг учун ўлимга тик бориб, ҳар довулда ёлғиз денгизга чиқаётганини пайқаб қолди. Бу муҳаббат әди. Муҳаббат... Унга эса... мумкин әмас. Унинг ҳақи йўқ, Матниёз-йиглади. Қочиш керак. Комилани қутказиш керак. У ёш. У унутади. Ўтиб кетади...

Кампир гаранг әди йигитнинг аҳволидан.

Шундай килиб, ўшанда Матниёз гойиб бўлди. У жангда ҳам бундай оғир вазифани баҳармаган әди. Бу қийноқ ўпка касалининг қийноғидан ҳам даҳшатлироқ бўлди... Комила колиб кетди. Ўша Комила...

Ўша Комила ҳозир уники. Лекин у нега келмади? Зал тўлқинланади. Матниёз бу тўлқинларни, қаршиликларни ёриб ўтиб, унга интилиши керак. У яна минбарга чиқди...

Бу пайт Комила ҳам Аму тўлқинларини ёриб унга интилмоқда әди. Тўлқинлар юзига сапчир, тепада тикка қора жар, қайиқнинг мотори дам қаттиқ шамоллаган одамдек йўталар, дам яна гўё талвасага тушгандек хириллаб айла на бошлар, прожекторнинг ёруғи ўчакишгандек аллақаёқларда кезар әди — чол бирдан гойиб бўлган қайиқни ҳовлиқиб қидираётган бўлса керак.

Анчадан кейин бир амаллаб ёруққа чиқиб олишди. Комила қўлига сув ўлчагични лангар чўпдай қилиб ушланча қайиқнинг думида тикка турар әди. Унинг уст-боши шалаббо, юз-кўзи, соchlари ҳам ҳўл, ўзи ҳамон сув юзини кузатар, прожекторни қаерга йўллашни кўрсатиб қўл силтар әди.

Комилани, гарқ бұлдими, деб ҳали бир зум юраги шув әтиб кетган моторчи йигит ҳозир қувонганидан унга қараб нүқул шлажаирди:

— Чүмилиб олдингизми дейман, үртоқ капитан?—
Унинг юзи құрққаниданми, прожектор нуриданми, оппоқ оқарған әди.

— Бас, қайтдик!— деди Комила сочини тұлғаб ташлаб, ұл фуражкасина силянб кияркан.

«Орол»га қайтиб чиқышгандан кейин у аввал ҳеч нарса демади, қаюласына аста кириб, шошмасдан артиниб, кийимларини үзгартыриб чиқди. Ҳамманинг күзи унда әди.

— Гап бундай,— деди у мүмкін қадар қатынроқ бүлишга уриниб. Қунки сезардик, ҳозир қайиқда у билан бирга Түячүкдига бориб келган иккі йигит ҳам әнди унинг тарафини олмайди.— Чап томон оқимга қарши юришга яхши, үңг томондан эса бемалол пастига юрса бұлади. Баржаларни битталаб олиб үтамиز.

Одамлар бир-бирларига қараб, чаккаларини қашиши, ерга қарашибди.

— Ҳозиргина бир үлімдан қутулиб, зұрға чиқиб келдик-ку, үртоқ капитан,— деди оқаринқираган моторчи.

— Түф-әй!— деди сұз тополмаганидан Қайипберген чол ва тұнғиллаганча даврадан чиқиб кетди.— Эси бөр одам күндүзи ҳам тавакқал қылмайди.

— Үркачлар сув юзида, құрқадиган жойи үйк,— деди Комила.

— Баржани қия тортиб кетади-да, пароходни олиб бориб жарға уради, капитан, мени айтди денг.

— Буксирни қисқа боғланг! Ҳар ким үз жойига!— деб буюорди Комила.

Хотин киши шундай дадил қарорға келганды әрқакларнинг бұшанглик қилиши нокулай әди, тарқала бошладилар. Бошқалар аста жой-жойига кетди-ю, ёлғыз Қайипберген бир чеккада тескари үгірилиб тураверди. «Е чиндан ҳам хато қиляпманми?..» деб үйлади Комила унга қараб. Лекин у билардик, бундай пайтда иккиләниш орқага чекинишдан ҳам хавфлироқ. У чолнинг кифтига құлуни құйиб, «хотир-жам бўлинг», дегандек бирпас ёнида турди.

— Мен айтадиганимни айтдым, капитан. Сиздан буюриш, биздан бажариш...— деди чол елкасини қисиб.

Кейин Комила тезлаб кубрикка чиқиб кетди.

Иигирма минут үтар-үтмай «Орол» энг секин тезлик билан аста-аста силяжиб, калта боғланған битта баржа би-

лан Туячүкдига кириб кетди. Прожектор қайчилари қоронғиликни тилиб, сув юзидаги қуюқ туманин сутдай оппоқ қилиб күрсатар әди.

Тұлқин қаршилиги кучайған сари, машина бұлыми кучлироқ гувиллар, ҳозир портлаб, подшипниклар сачраб кетадигандек әди. Нарироқ бориб сувнинг гувиллаши бошқа ҳамма шов-шувни босиб кетди, күпикланиб иккига айрилған дарё үртасыда икки катта қоянинг оппоқ қирраси күриди.

— Үркачта! Үркачга яқинроқ! — деб буюрди Комила.

— Үркач — қоя, үртоқ капитан! — деди штурман.

— Кинояни қўйинг. Қояга яқинроқ! Қояга қанча яқин юрсангиз, хавф шунча кам!

— Бир ярим метр қолди, капитан!

— Яна яқинроқ! Яқинроқ!

— Жуда яқин қолди, капитан!

— Яна! Сувда кечаси шундай қўрилади. Яқинроқ дейман. Баржанинг чирогини кўряпсизми?

Ҳақиқатан пароходни яна ҳам ўнгга ғолмаса қия оқим баржани кўндаланг қилиб жар томон тортиб кетиши ҳеч гап эмас әди. Қоя томондан эса торгина йўлак қолди.

— Қаричлаб ўлчанг! Қаричлаб силжинг! Ўнгга!

— Қоянинг туви кенг.

— Сув етарли, дадил бўлинг!

Пароход гувиллаб кўпик сочайдиган оппоқ қояларнинг ёнгинасидан силжиб борар, ҳамма юрагини ҳовучлаганча, кема кўксининг тошга гурс этиб урилишини кутар әди. Кейин нима бўлади, ҳалокатми.

Бу ўн минутлик гувиллаган ваҳимали тинчлик ўн соатдек имиллаб үтди. Кейин палубада ҳам, пастда ҳам, баржада ҳам бирдан қийқириқ кўтарилиди: «Ур-рал! Ура-а-ал!» деб бескозиркаларни осмонга отишар әди матрослар. Пароход дарёнинг тинч оқар кенг сатҳига чиқиб олди. Қайнаберген чол манглайига қалқан совуқ терни артиб ташлаб, деворга суниди:

— Уф!.. Бўлди, қайтиб бормайман. Бир мұъжиза билан ўтиб кетдик, ҳар тишлиганда ғарчча мой булавермайди.

— Бўпти, сиз қолинг, иккинчи баржани мен ўзим олиб чиқаман! — деди Комила соатига қараб.

Пароход оқимга қарши бурилиб, үркачларнинг иккинчи томонидан йўл солди. Орқада баржа бўлмаганидан кучли оқимга қарши юриш қийин эмас әди.

Ярим соат деганда Комила ўз йигитлари билан иккинчи баржани ҳам «жаҳаннам туйнуги»дан ўтказиб олди. Тонг отганда Туячўки узоқларда қолиб кетган эди.

Яна ёйилиб оққан жигарранг Аму, балқиб келаётган күзги қуёш нурида қизарган хазонрезги чакалакзорлар, ясси қирғоқларда яккам-дуккам саҳархез балиқчилар. Түқайлардан ёввойи ўрдаклар қағиллаб учди, қайси бир кемага Оролдан әргашиб келган балиқчи қушлар мачта атрофида айланишади, пароход зихидан иккига бўлинган палахса-палахса тўлқинларнинг оқ ёлига тўш уришади. Комила қилган ишига ўзи ҳам қойил бўлиб, хаёл суриб бормоқда. У ўша дengiz довулларидан буён Матниёзни қайта учратгунгача бундай қалтис жасоратга жазм қилгани йўқ эди. Саттор билан ўтган турмушни жуда ҳам сокин, алғов-далғовсиз, ортиқча ҳаяжонсиз бўлди, бундай азобли кечалар хаёлига ҳам келган эмас.

Балиқ мойи баҳонаси билан Матниёзнинг олдига бориб юрган қирқ бешинчи йилнинг ўша оғир қиши кечалари, ўша ғалати, ҳаяжонли, дардли, довулли кунлар бир тушдай ўтиб кетди. Лекин туш ўз йўли билан, турмуш эса турмушлигини қилас экан. Ёши ўтаётганини кўриб Комила ҳам әрга чиқди. Аллақаёқдан келиб қолиб, дафъатан гойиб бўлган бир бегона одамга телбадек толпиниб юрганидан ўзи кулиб, ўзини енгилтак, аҳмоқ деб койиб юрди-юрди-да, ўша ўзининг әски, ювош хушомадгўйи Сатторга тегди-кетди.

Амударё флотига ишга ўтганидан кейинн Хўжайлига кўчиб кетишиди — Сатторнинг ота мерос ҳовлиси ўша ерда эди. Бахтини топган Саттор Комила учун нималар қилмади! Онаси Анзиратнинг таъбири билан айтганда, ўзини Алининг тифига уриб, кун демай, тун демай ишлади, ичмай-чекмай топганини ҳовлига ташиди. Артелдан кетиб рибожаркага ўтди, кейин қаердадир экспедитор бўлди («қаердадир» — Комиланинг сўзи, асли — район матлубот жамиятида), хуллас, тиним билмади шўрлик. Аммо-лекин бир-икки йилда ота мерос ҳовли-жой икки марта кенгайди, боф, экин-тикин, парранда, мол-тугар кўпаяверди — ҳаммаси Комила учун эди.

Бироқ умри сафарда ўтадиган Комила буларга унча ҳам эътибор қилмасди. Одамнинг ўзига бепарво бўлгандан кейин унинг шиларига ҳам қизиқмас экан киши. Фақат сўнгроқ, Тўлқин пайдо бўлгандагина Комила тақдирга

тан бергандек, ўзини бу оиланинг аъзоси деб сеза бошлади.

Устидан ачиган қатиқ ҳиди келиб турадиган Анизират ёшарип, серғайрат бўлиб кетди, енгини шимариб, этагини липпасига қистириб молхонада, товуқхонада ивирсигани-ивирсиган. Баъзан Комилани беозоргина койиб қўяди:

— Вой ўргилай келин, куви пишганмисиз ҳеч, опкела қолинг ўзимга, боринг, Тўлқинингизни әмизинг, тасаддик.

Бундай вақтда Саттор хотинининг тарафини оларди — куви пишмаган бўлса, кимсан Аму флотининг донгдор капитани. Комила деса овулда ҳам, пойтахтда ҳам билмаган одам йўқ, битта ўзбек қизи бўлса шунчалик бўлади-да, тагин нима керак!

Саттор Комила билан фахрланарди. Бирор билан танишгандан ёки идораларга боргандан ҳам «Саттор» деган ном таъсири қиласа, «Ҳов фалончининг турмуш ўртоғиман» деб қушиб қўярди. Комиланинг отини атаб оғир ҳоллардан қутулиб кетган пайтлари ҳам бўлган. Бир мажлисда кимдир Сатторнинг «хусусий хўжалик тармоқлари» кенгайиб кетганини айтиб, унинг даромад манбаларига шубҳа билдиргандек бўлган эди, Саттор «Аму флотининг донгдор капитани ойига қанча топади, биласанларми?» деб ҳамманинг оғзига урди.

Комила бу гаплардан албатта бехабар, у ўзининг шунчаки қалқон-балогардан бўлиб қолганини билмайди, у фақат шуни биладики, улар ўртасида неча йилдан бери ҳис-туйғу, нафрат ё муҳаббат ҳақида гап бўлган әмас. Улар эр-хотин, шунчаки бир-бирларига ўрганиб қолишган. Бирон кийимга, бирон буюмга ўргангандек Эркалаш, ҳазил, рашиқ, соғиниш, бир-бири учун ҳаяжонланиш, ўзини ўтга-чукқа уриш уларнинг хаёлларида ҳам йўқ эди. Саттор учун бу жуда ибратли оила, ўзига тинч, ўзига тўқеками-куст, жанжал-суронсиз...

Лекин Комила ўзининг қариб, сўлиб бораётганини севарди: «Бу нима гап, мен қачон бундай бўлиб қолдим? Бас, бу мени әмасман ахир! Мен Комила бўлишим керак!»

Бу гапларни Сатторга айтса, албатта у ҳеч нарса ту шунмайди. У Сатторга қаттиқ танбеҳ бериши, унинг турмушини кескин ўзғартириши ҳам мумкин, бунга кучи етади, лекин бу билан Саттор унинг қалбини ҳаяжонга голадиган одамга айланана оладими?

Изтиробини ичига ютиб юраверди. Эчкилар маъраб, таппи ҳиди келиб турадиган ҳовлига қайтгиси ҳам келмай қолди, ишдан кейин фақат Тўлқин билан Учқун дебгини уйга шошарди.

Мана шундай кунлардан бирда Матниёз Оролда пайдо бўлди. Комила уни Нукус кўчасида тасодифан учратди. Кўрди-ю бутун вужуди лов этиб кетди. Гуё срадан шунча воқеалар ўтиб кетмагандек, шунча йиллар давомида улар доим бирга бўлгандек, бу учрашув эса тасодифий өмас, худди шундай бўлиши керакдек эди. Комила шониб келиб икки қўлини узатди.

Матниёз эса бу учрашувдан негадир ҳеч ҳайрон бўлмади. Уни гўзал Орол торғанимиди, узук-юлуқ тушдек ёдда қолган аллақандай хстираларми, хуллас, бир неча йил аввал бу ерга яна келиб қолган эди.

— Ҳа, ёлғончи! — деди у кўришаркан соддагина кулиб. — «Омбордан» денг?

Иккаласи ҳам роҳат қилиб кулади, худди кунда кўришиб, шундай чақчақлашиб юргандек.

— Ёлғончи... Ёлғончи... — деб шивирлади Матниёз йиғлагудек бўлиб, залга тикиларкан Зал гувиллар, Матниёз профессор Шуманинг устма-уст ёғдирган саволлари га жавоб иштқани бошлаб юборолмас, Комила ҳамон йўқ эди.

— Мен, рухсатингиз билан, залга мурожаат этаман, — деди Матниёз Фикрини туплаб олиб, — мана бу ерда мамлакатда нодир мўйна совхозининг бош зоотехники ўртоқ Худойбердиев ўтирибди. У кишидан совхоз хўжалигининг истиқболи ҳақида икки оғиз гап сўраб олсан.

— Мендан нимани сўрайсиз, мана Маркарянга беринг саволингизни! — деди Худойбердиев залнинг ўртасидан туриб. Мелиорация станциясининг директори Маркарян ҳам ўрнидан турди. — Дельтадаги Давлибой кўл системасини тозалаб берсин Ораларидан сув йўллари очсин. Кўлларни чучитсан, Оқларё, Қипчоқларё ўзанларини кенгайтирсан. Бу ҳақда қарор чиқсан. Бунинг бўлса на пули бор, на техникаси. Ўлик кўлда, ботқоқда қанақа истиқбол бўлади?

— Энди бу дельтанинг мелиорациясини ҳеч қандай пул, ҳеч қандай тәхника билан тартибга келтириб бўлмайди, — деди Маркарян қўлини пахса қилиб, кейин тер қалқ-

қан ялтироқ бешини силаб, илова қилди:— Ана, профессор мақоласида бор гапни айтиб қўйибди..

Зал гувиллади. Шуман қўлини ёйиб, елкасини қисар, «Ишлаб чиқариш мажлисими бу, илмий кенгашми?» дер эди баланд овоз билан ёнидагиларга.

— Мен ҳозирги замон илми билан хўжалик проблемаларини сунъий равишда бир-биридан ажратмайман, профессор,— деда гапни илиб кетди Матниёз,— мана кўрайлик: денгиз чекиняпти, ундаги тирик бойлик қирилияпти, Мўйна совхози икки йил аввал бир миллондан ортиқ опидатра териси берар эди. бу йил икки юз мингта планлаштирган. Балиқ комбинатининг даромади бу даврда тўқиз марта камайган. Текин ондатра гўшти базасида боқилалигига кул ранг тулки териси бир йилда олти марта камайган. 29 хил ноёб нав балиқ дельта кўлларига уруғ ташламай қўйди. Булар ҳаммаси сизнинг мақолангиздан кейин бўлган ҳодисалар, ҳурматли профессор. Совхоз, колхоз, комбинат раҳбарлари сизнинг сенсаццион башоратнигиздан кейин қўлни ювив қўлтиққа уришиди лов-дастгоҳни ўфишишириш кафиятига тушиб, пул-техника топиш ўрнига йилдан-йил давлат планини камайтириб, бутун бир ўлка хўжалигини мана шу аҳволга келтиридилар. Бу зиён ўн миллион сўмлар билан ҳисобланади! Машҳур маколангизниң ҳар бир ҳарфи тилла баҳосига тушган давлатга, ўртоқ Шуман.

— Бу — диссертацияда қўйилган масалага жавоб беришдан бош тортиш,— деди профессор ўридан турмасдан, бошдаги зиёлиномо сиполикни хам унугиб.— Масала қўйиш — илмий иш эмас, масалани ечиш керак, коллега.

— Сиз эса масалани дадил ечгансиз, профессор, сиз мардсиз! Давлат миллионлари ҳисобига! — деб Матниёз минбардан тушиб кетди.

Залда гала-ғовур кутарилиди...

Комила тонг қороигисида юкни Тахиатошга элтиб топшириб, биринчи рейс автобус билан Нукусга жўнади. Улар ҳозир, вақтинча, Ғаплар академияси филиалининг аспирантлар ётоқхонасидаги бир хонада турар эдилар. Тонготарда юргурганча кириб борса, Матниёз уст-бошини ечмай каравотда чалқанча ётибди. Уй тутун.

Комила унинг пайирос чекканидан бир нарсани пайқаб юраги шув этиб кетди.

— Матниёз!..

Матниёз сакраб туриб, қўлидаги папиросини форточкадан улоқтириди-да, хотинини қучди. Комила толиққан, уйқусизликдан қизарган кўзларини унинг юзига қадади. Диссертация ҳақида дарров сўрашга юраги дов бермай:

— Нега чекдинг? — деди, — яхшими шу ишинг.... — Ўзи Матниёзининг багрига биқиниб кириб борар, ўзи уни коўпир эди. — Улай дедим, хабаринг йўқ.

— Нега, Комила? — Матниёз унинг пиджагини қозикқа илди, этикларини тортиб ечди. Эркакча тик ёқали оқипак кўйлакда, пайпоқчан Комила кичкинагина қизечадай бўлиб қолди. Матниёз бу пахтадеккина, юмшоқ, илиқ вужудни яна бағрига олди.

— Дарё ҳиди келади сендан.

— Шўртакман...

— Плитада чой тайёр. Нега сўрамаяпсан? Еқлаёлмай йиқилдим... — деб шивирлади қулогининг солинчоқларига лабини теккизиб.

Комила бўшашиб кетди. Бу шум хабарни кутган эди, уйга кириб келиши билан сезган эди. Нима қулса экан? Бечора Матниёз! Етти йиллик тинимсиз иш. Ярим кечалари кутубхонадан кўзлари қизарип қайтганда, ёки ов этигининг қўнжи тўла созлиқ лойи билан экспедициядан келганида «Касали яна қўзимасайди!» деб юрагини ҳовучлаб кутиб оларди Комила. Мана шунча таҳликаларнинг оқибати. У изтиробини яширяпти. Аламидан севгилиснинг елкасига бошини эгиб, йиглаб юборгиси келса ҳам, ўзини тийди.

— Кечир, мен етиб келолмадим... — деди унинг аҳволини сезган Комила; бағрининг бутун ҳароратини, бутун меҳрини унга бериш учун, юшаб эрининг қучогига инди.

— Бу ҳақда кейин, кейин, Комила... Иссиқ чой ич, ухлаб ол. Биласанми, мен сени кутдим. Залдан қидирдим. Доим кўриб турдим сени, Комила...

Комила қоронғида юргандек туртираб, тентираб юриб, стол тузади. Ўтирмасдан, пиёлани пулфлаб юриб чой ичдилар.

— Одам кўпмиди?

Матниёз бош иргади.

— Тўрт соат олишдим..

— Шуман?

— Шуман.

Комила эрининг ҳорғин юзига қаради.

— Сен хафа бўлма.

— Мен хафа эмасман,— Матниёз ўзини тетик кўрса-тишга уриниб, каравотга ўтириб, тиззасига шапатилади,— етарли овоя олмасам ҳам, Шуманинг позициясини астой-дил қақшатдим. Бу кандидатлик унвонидан муҳимроқ.— У ўрнидан туриб кетди.— Майли, бўлмаса — гўрга. Ни-хоят қутулдим. Мен бу диссертация деб худбин бўлиб кетдим, сенга ёътиборсиз бўла бошладим.— Комиланинг кифтига икки қўлини қўйди.— Сафаринг қалай бўлди, Шагалай? Ҳеч ким хафа қилмадими?

Комила бир вақт унга Зосим Прокофьевич ҳақида гапириб, унинг ўзига «Шагалай» деб лақаб қўйганини айтган эди. Бу Матниёзга жуда ёқди. Ушандан бери уни ёркалаганда «Шагалай» деб атайди.

— Энди бу ҳақда бас. Болаларга борамиз,— деди Ко-мила.

— А?

— Қувонч кунлари ҳам, хафагарчиликда ҳам албатта болаларни кўргани борамиз, деб шафтлашмовдикми?

— Ҳа, ҳа. Агар чарчамаган бўлсанг...

Комила кийимларини ўзгартиргани тусиқ орқасига ўтди. Ҳонанинг бир бурчаги тўла шифтгача китоб, иш столи, бир бурчаги парда билан тўсилашган ётоқхона, деравали томон эса «мехмонхона» аталиб, унда овқат столи, телевизор, магнитофон, тошойна, унинг тепасида Гансиқ боевнинг «Орол пейзажлари» осиглиқ эди. Матниёз курсилар оралаб юриб турганча Комила калта сочини орқасига турмаклаб, атлас қўйлак устидан ихчамгина жун фуфайка кийиб чиқди. Кечаги шиддатли капитан йўқ, ширингина, дуркун келинчак, жажжигина жонсарак она пайдо бўлган эди.

— Кетдик,— деди у.

Таниш кемачи чол уларни Амудан ўтказиб қўйиб, орқаларидан маъноли қараб қолди. Ҳали кўплар Комиланинг оиласидаги ўзгаришдан бехабар эди. Матниёзни эса унча танимас эдилар. «Ғижим костюм кийиб олган бу бўйдор, чайир йигит бизнинг капитанни нега қўлтиқлаб кетяпти?» дегандек қарап эди одамлар.

Хўжайлининг кўчалари илгаригидек чанг. Дарё шабадаси сариқ терак баргларини пилдиратиб учирив юрибди. Комила билан Матниёз балиқ ҳиди анқиб турган қирғоқ маҳаллаларидан ўтиб, юқорига чиқдилар. Уипермагга кириб, «Буниси Учқунга», «Буниси Тўлқинга», деб, керак-

нокерак парсалар харид қилиб, елкаларига сон-саноқсиз қутилар, түгунлар осиб олдилар.

Матниёз хотини нима деса шуни құларди-ю, лекин ичиндан унга ачиниб құярды. Боласини ташлаб кетган хотининг аҳволи шу-да: қуруқ боролмайды, совға құтариб борса яна таънага қолади. Бутун мәхри ўша болаларда әканини эса ҳаммага тушунтириш қийин. Мана ҳозир Аизират уйда бұлса, тағин... Қачон тугайди бу құнғилхиралик? Матниёз Комилані бу дилозорликдан асрагиси келади-ю, лекин иложи йўқ, нима қилиши мүмкин? Болаларнинг ҳеч бўлмаса биттасини талаб қилиб яна судлашсалармикин? Суд ҳам жонга тегди. Судъялар ҳам қонунлар мажмуасини қўя туриб, одамларнинг бир дилига кириб боқсалар эди! Кимнинг дилида ҳисоб-китобу кимнинг дилида меҳр-ҳарорат — бир билишга уриниб кўришса экан!

Сатторнинг юқ машинасига мўлжалланган катта дарвозасига етиб келишди. Айвоннинг устунига иккита улоқ боғланган, пастки зинада Саттор билан Очил бува индамай бош эгиб, ер чизиб ўтиришар эди.

Дарвоза очилганда улар ўринларидан туришли. Комила аввал тапимай қўзларини пирпиратди-да, кейин елкасидаги қутичаларни иргитиб ташлаб, олдинга отилди:

— Бува! Буважон!

Бироқ Очил буванинг оппоқ қошлари қўзини тўсиб тушганини, юзида бирон ўзгариш бўлмаганини қўриб, Комила бирдан қаноти сингандек, бир қадам қолганда тўхтаб қолди, бобосини қучолмади.

Нарироқда Аизират кўринди. Сўрида Азимжон ўтиради. Ҳозир орада яхши гап бошланса отилиб чиққудек бўлиб Тўлқин эшик тирқишидан қараб туарди. Матниёз кифтига ўнлаб қутичаларни осганча дарвоза олдида қолди. Ҳамма жим эди.

— Келинг, бува. Эсон-омон келибсиз, хурсандман,— деди анчалан кейин Комила ерга қараб.

— Сен хурсандсан Сенинг ишларинг жойида. Лекин мана мен келиб кечадан бери қон йиглаб ўтирибман,— деди Очил бува.

— Нима қилибди, бува?

— Нима қилибди эмиш!

— Олдин гаплашайлик, бува, тушунтирай...

— Нимасини гаплашамиз, қўриб турибман. Шу ёшга кириб эгадиган бўлдим эгилмаган бошимни. Нима қилиб

күйдинг?...— Чолнинг товуши қалтираб кетди...— Қаридим мен, болам, қаридим. Ўлимдан қўрқмас әдим, энди қўрқаман, сенларни шу аҳволда қолдириб кетишдан қўрқаман. Сени, болаларингни...

— Бува...

— Гапирма, уяти йўқ! Очил буванинг авлодида ҳали мунақаси бўлган эмас.

— Бува, бегона одам олдида...— Комила беқасам кийиб сўрида сипогина ўтирган Азимжонга қўз қирини ташлаб қўйди.

— Бегона эмас у. Аммаваччанг. Азимжон. Сени кўрсатай деб олиб келган әдим, таништиргани ҳам номус қилиб қолдим.

— Мен номус қиласиган иш қилганим йўқ, ахир, бува...

— Оилани бузиб, икки болани чирқиратиб ташлаб кетиш қайси одобда бор, эси паст? Бу тирик етимларнинг уволига қолишдан қўрқмадингми?

— Нега етим булади, мен улибманми?

— Улганинг яхши әди, дайди! Тағин уялмасдан келиб кўзимга бақрайиб қараб турганини қара!

— Болаларимни кўргани келдим.

— Болаларинг йўқ бу ерда!— Очил бува ўзини тутолмай қолди.

Шу пайт Анзират ҳам қилланглаб бориб, Матниёзпинг қулидаги совғаларни олди-да, дарвозадан кўчага қараб улоқтириди. Матниёз индаёлмай, қаттиқ изза бўлганича турарди.

— Бола келиб кўриб кетадиган буюм эмас, болага она булиш керак.

— Бува, сиз билмай аралашяпсиз...

— А? Колхознинг ишига аралашади Очил бува, заводнинг ишига аралашади, ҳукуматнинг ишига аралашади, сенинг ишингга аралашолмай қолдимми ҳали? Бор. қаерда дайдиб юрган бўлсанг, ўша ерга кет. Бу ҳовлига қадамингни қўйма, жўна! Кўзимга қуринма!

Комила йиглаб юборди. Матниёз югуриб келиб уни дарвоза томонга бошлади. Азимжон келиб Очил бувани тинчтишга уринар, Саттор бўлса бир оғиз гап айтольмай оғзини очганча бир четда турар әди. Ичкаридан Тўлқиннинг ўқсиб йиглагани эшитилди.

— Тўлқин, Учқуи...— деб қичқириб йиглади Комила, лекин Матниёз уни «Ўзингизни хор қилманг» дегандек,

орқага қайтишга унади. Нарироқда Анират жаврар әди.

— Учқунгинаңи күрсатмайман, яқин йўлатмайман, шундоқ ҳам иситмаси бор...

— Касалми? — Комила яна қаттиқ йиглай бошлади.

— Бор, дейман. Жўна! Йиглашни билган одам вақтида ўйлаши керак әди, — деди Очил бува. — Дарвозани ёпиб қўй, Саттор, менинг бундай неварам йўқ!

Саттор йўргалаб бориб «меҳмонлар» чиқар-чиқмас дарвозани ёпиб, янги йўнилган пишик тол тамбани солиб қўйди.

Ховли яна жимжит бўлиб қолди. Очил бува дармон-сизланиб яна уша зинага ўтириди. Саттор унинг ёнига бориб чўккалади, ерга тикилди.

Улар шу хилда узоқ ўтиришиди. Ичкарида Анират-нинг «Гиргиттон, айланай», деб невараларига парвона бўлгани эштилар әди. Очил бува тиқ этса дарвозага қараб кечгача ўтириди. Комила яна қайтиб келади, деган умиди бор әди.

— Чакки бўлди, Очил бува, — деди әрталабдан буён индамай ўтирган Саттор бирдан тилга кириб. — Бундай қаттиқ кетмасангиз бўларди... Эҳтимол бир кун бориб ярашардик. Яхши кўрмаса кўрмапти, майли, тураверардик. Хотини ташлаб кетибди, деган гап ёмон...

Ўзини босиб олган Очил бува Сатторни биринчи марта кўраётгандек, ёнига қайрилиб унга узоқ тикилиб қолди. У ҳозиргина довулдек бўлиб ўтган воқеани ўйлаб, нима бўлганини аниқлаёлмай ҳар икки томоннинг далилларини совукқонлик билан тарозига солмоқчи бўлиб ўтирганида Сатторнинг гапи бутун фикри-ҳаёлини остин-устун қилиб юборди. Бу бесўнақай, камгап, ювощ одам унга ҳозир тўнгакдек ҳиссиз, ҳўқиздек бефарқ кўриниб кетди. «Ўз боламга ўзим нималар дедим», деб ич-этини еб турганида шу одамнинг гапи ҳамма нарсани очиқ-ойдин ошкора қилди-қўйди. Ўйлаб қараса, ўзи ҳам Комилага шу одамнинг гапини айтган экан: яхши кўрмасанг ҳам, жиркансанг ҳам туравер. Яъни молдек!

Бобо бирданига ўзидан ҳам нафраланиб, ўринидан туриб кетди. Шу турганича ўтирмада ҳам, ётмади ҳам. Неварасига айтган гаплари ўқтин-ўқтин ёдига тушиб, юрагини ўртар е/х. Дарвоза томон ҳам бир неча марта бориб келди, ерда сочилиб ётган ўйинчоқ, автомобиль, конток, пластмасса солдат, гилдирак, тагин алланималарни йиғиб

олиб яктағининг әтаги билан чангини артди, пуллади олиб кириб ухлаётган әвараларининг каравотларига териб қўйди. Кичкина Учқуннинг пешанасини ушлаб кўрмоқчи эди, бола уйғоқ экан, гапга тутиб қолди:

— Опоқ бува, менинг битта ойим бор, иккита дадам бор. Битта дадам ойимники, битта дадам менини. Ҳалиги ойимники дадам-чи, уям менини. Менга тойчоқ олиб келиб берган...

— Ҳўп, ҳўп, болам,— чолнинг кўзидан ёш чиқиб кетди,— ҳозир ухла, кўрдингми, ҳамма ёқ қоп-қоронги бўлди

Чиндан ҳам ҳамма ёқ қоп-қоронги эди. Очил бува әшикларни пайпаслаб аста ташқарига, Азимжон ётган сўрига чиқди. Азимжон ҳам уйғоқ эди.

— Энди нима бўлади, бува?

— Ҳато бўлди, болам. Ёмон ҳато бўлди,— деди Очил бува. Ўрнига ётди. Ағдарилди, тўлғанди, бошқа ҳеч нима демади.

Тонг саҳарда кетиш тараддуғига тушиб қолишиди. Апил-тапил нонушта қилгач, бобо пишиллаб ухлаб ётган әвараларини пешанасидан ўпар экан, Саттор билан онаси бу кутимаган гапдан ҳанг-манг бўлиб қолишиди. Азимжоннинг ялиниб бокишиларига қарамай, Азимжон ҳам хуржунини елкасига ташлади.

Куз охириб келаётган эди. Дарёда жунжикиб қолишиди. Нукус кўчаларида ҳам чанг тўзғитиб союқ шамол кеварди. Азимжон ени билан юз-кўзини тўсиб хуржунни кўтарганича бобоси кетидан аранг етиб юрарди.

— Энди Акбаралиникуга борамиэм, бува?

— Ҳа, шу бугуноқ жўнаймиз,— деди Очил бува.— Мана шу идорага бирров кириб чиқайлик.

Азимжон: «Комила шу ерда ишлар экан, бобо кириб ундан узр сўрайди шекилли-да», деб ўйлаб, хуржунни ерга қўйди.

— Юра қол сен ҳам, шамолда нима қиласан...— деди Очил бува.

Улар зинадан иккинчи қаватга чиқиб, бир хонага кирдилар.

— Прокурор сенмисан, болам?— деди Очил бува тўрдаги столда ўтирган ёшина чиройли йигитга. Тикилиб қарапкан, йигитнинг қуюқ қошлиари орасида йўғон гүзун пайдо бўлди.

— Очил буванғман, бирпас вақтингни олсам майлими?

— Хизмат, хизмат, ота, әшиштәнман сизни. Бардаммисиз, омонмисиз! Хүш келибсиз...

— Гап бундай.— деди Очил бува юмшоқ курсига ўти-раркан, катта рўмоли билан юз-кўзини артиб.— Комила менинг неварам бўлади, уларнинг судлашганидан хабардормисиз?

— Ҳа, ҳа, хабарим бор.

— Йиғит ҳайрон бўлиб, елкасини қисди-да, бобонинг рў-парасидаги креслога ўтиб ўтири.

— Сабаб, Очил бува? Ҳукм облесудда тасдиқланган, Е ажralишлари чакки бўлгими?

— Ажralишлари тўғри. Жуда тўғри бўлпти. Лекин болаларнинг ҳеч бўлмаса биттаси, кичкинаси она қўлида қолиши керак.

Прокурор бу ҷолнинг соддалик билан қонунга арала-шаётганига мийигида кулиб қўйди-да, ётиғи билан тушунтира кетди.

— Биз аввало оиласи ҳимоя қиласиз. Оила бузилма-син деб кўп уриндик, бўлмади. Неварангиз оёқ тираф ту-риб олди. Модомики, оиласи бузувчи томон у киши экан, болалар ота қўлида қолади. Қонун шундай, Очил бува.

— Оиласи ҳимоя қиласиз... Менга қара, болам, ҳеч қа-нақа оила йўқ эди у ерда, бўлмаган, ҳа. Меҳр-муҳаббатсиз оила оила бўладими? Биз эски одамлар-ку, кўпинча нодон-лигимизга бориб, аллақачон йўқ бўлиб кетган шундай силаларни тиш-тирногимиз билан ҳимоя қиласиз. У бечора-лар ҳам бизни деб, ўнишига уринишади. Аслида эса бу совуқ ош ичигандек гап... Бундай оиласиар сиз дейсанми? Биз қариялар оила бузилмасин деб жон чекамиз. Сизлар-чи? Сиз ёшлилар-ку, ахир. Муҳаббатнинг нима экенини обдан биласивлар. Мана сен «қонун шундай» дединг. Яхши, қонунингда ҳамма нарса бор экан, ҳеч нарсани кўздан қочирмабди, кўнгил-чи? Кўнгил ҳақида бирон гап борми унда?

Йиғит аввал қоши чимириб ўйлади, кейин кулди:

— ...Бор... Бу ҳақда ҳам у-бу бор, Очил бува.

— «У-бу!..» Кўнгил бир-бираидан сув ичмаса ҳам оиласи-лар қаттиқ турриб ҳимоя қилинсан, муҳаббатли турмушни қадрлаган одам оналик хуқуқидан маҳрум этилсан, дейил-ганими?

— Йўқ, ундаи дейилмаган...—деди сал ўзини йўқотган йигит столдан ниманидир қидириб.

— Дейилмаган бўлса ишни қайта кўринглар. Учқунжон онасининг бағрида бўлиши керак. У ҳозир ичикиб, иситмалаб ётибди. Онасини ёнига йўлатишмаяти. Кечадам... ҳақорат қилиб уйдан қувиб чиқаришиди...— Очил бува эшик тагида ўтирган Азимжонга негадир ялингандай ҳазин қараб қўйди.— Мана, меҳмоннинг олдидা...

Азимжон тасдиқлаб, тез-тез бош иргиб қўйди.

— Хўп, кўрамиз, бува.

— Сен ёзиб қўй, календарь варагинига ёв; кичкинаси Учқун, онаси — Комила. Олимтой дарғанини қизи. Ҳа.

Прокурор сал жилмайиб ёзиб қўйди: «Учқун. Комила».

— Мен суршитираман.

— Хўп, хўп, Очил бува. Сиз, ахир, бир нарсани билмай гапирмайсиз.

«Ҳа, гапирмайман-а, шундоқ ҳам аҳмоқона гапларни гапирмакни! Кечада эшиксанги эди!» деб ичида ғамгин ўйлаб қўйди Очил бува. Согинган жигарбандини бағрига олиб суюш ўрнига ноҳақ ҳақорат эшитиб, елкалари қалтираганча йиғлаб чиқиб кетаётган Комила кўз олдига келди. Айтгандай, ёнидаги йигит... Энди ёдига тушибди. Очил бува унга тузукроқ қарамабди ҳам. Бир оғиз гапини ҳам эшигмади. Магрур бўлса керак...

Ҳозир топиб бориб, бир танишиб, бафуржароқ гаплашиб ўтиргиси келди-ю, бўйни ёр бермади. Кечаги гаплардан кейин қайси юзи билан боради? Лекин бир бориб уэр сўраши керак. Манави ишлари тузалсин-чи...

— Эсингдан чиқмайди-я, болам?

— Йўқ, йўқ, ота, бугуноқ ишни сўратиб оламан,—деди прокурор.

— Кейин суршитираман-а?

Кўчага чиқсанларида шамол тиниб, қўёши чарақлаб кетган эди. Азимжонга ҳам хуржун пардай енгили туюлиб кетди. Бобоси ҳам анча очилиб, гап ҳам топила қолди.

— Назаримда болаларимни муттасил терияб ўз измимда тутишга ўрганиб қолибман. Уларининг ҳам гапига қулоқ солиши керак экан шекилли.

— Ҳа, өнди, қариллик...

— Йўқ, эскилик!

Азимжон ўйлаб турниб, гапни ўзгартириди:

— Бува, Олимтой тогам ким бўлган?

— Комиланинг дадасими? — Очил бува соқолини ту-тамлаб, сийраб қўйди. У бир нимадан турурланганида шундай қиласди.— Ориф тогангдан каттаси, инқилобчи әди. Еш ўлиб кетди...

— Комила қўрқадиган хотинга ўхшамайди.

— Онаси далада бургутдай өркин ўсан. Қозоқ қизи әди. Буларнинг хонадонида нима кўп хотин-қиз кўп бўларди, аммо паранжи бўлган эмас...

Ҳозир буванинг гапга ҳафсаласи бор әди. Олимтой дарға ҳақидаги гап унинг кайфиятига жуда мос тушиб қолди. Кета-кетгуңча, Самарқандга етгуңча ҳикоя қилди.

Азиэлар, одам сафарга чиққанда, өрмакка албатта биронта китобча ола кетади. Менинг одатим шунақа, сиз ҳам шундай бўлсангиз керак, деб ўйлайман. Бу ҳикоят сиз учун зора шунинг ўрнига ўтса.

ҲИКОЯТ

Тўнғичимни мадрасага бердим деб, Очил бува, ҳеч нарсадаи хабари йўқ, керилиб юраверибди. Олим бўлса бир қозоқ савдогарнинг карвонига әргашиб Бухородан аллақачон кочиб кетган әкан.

Очиғи, карвонга әмас, савдогарнинг қизига әргашиб қочган әди. Қизни у дастлаб намат бозор ёнбошидаги карвонсаройда учратди. Олимдан икки ёшча катта, анордек тирсиллаган бу қиз коп-коп жун ортилган нортуюнинг ёнида қўлига хивич ушлаб турарди. Йигитнинг қўзига ёлқин-дек қўринди. Олим әркак кишиига бундай очиқ тикилиб, чараклаб жилмайиб турган қизни биринчи кўриши.

— Ай, мўлда жигит, неғиб турсинг? — деди қиз шўхлик билан, туйнинг бўйнидан қучиб.

У қизил әтиқ, қизил камзул кийган; манглайида, бўлиқ кўксисда кумуш тангалар жиринг-жиринг қиласди. Олим ҳам энди ўн еттига қадам қўйган, сабза мўйлов, қора қош, келишган муллавачча әди. Улар бир-бирларининг кўз қарашларини дарров тушуна қолдилар.

— Сенинг отинг нима? — деди Олим ҳам бу очиқликдан дадилланиб.

— Базар куни келсенг айтамин... — деди қиз.

Олим бозор куни ҳам, бегим куни ҳам келадиган бўлди. Зах мадраса ҳужраларининг зиқна ҳаётидан сўнг бу янги,

қайноқ, сирли, ёруғ ҳислар дунёси Олимни бутунлай үзига тортиб кетди. Еноқлари ёниб турган қозоқ қизидан бошқа нарса кўзига кўринмай қолди. Унинг оти Жамол эди. Муллавачча гапга баҳона топиб, бу арабча отниг маъносини тушунтира кетди, исминг жисмингга монанд, деган маънода шама қилиб, дил пардасини ҳам сал қия очди. Қиз шўх, очик, сулув бўлишидан ташқари, жуда пишиқ отин ҳам чиқиб қолди. Шунинг учун ҳам биринчи кундан бошлаб сұҳбатлари қовушиб, иккаласига ҳам бир умр тугамайдиганга ўхшаб кўринди.

Жамол қайтиб кетаётган куни шаҳардан анча узоқ чўлда отасининг карвонидагилар орасида Олимни кўриб, аввал бир оқариб, бир қизарди.

— Ўйбаёв, денинг совма... — деди-ю қинидан чиқиб кетаётган юрагини ушлаб, тескари қаради, ёшли кўзларини яширди.

Шундай қилиб, кўп ўтмай Олимжон Элекбой деган чорвачи савдогарга ичкуёв бўлиб, Кўкчаторда қолиб кетди. Бу ерда унинг оти Олимтой бўлиб қолди.

Элекбой ўзи оми бўлса ҳам, болаларини чўл одати бўйича ўз эркига қўйган, фақат билимли бўлишсин, ўз молларини ўзлари санаб, ўзлари орттирадиган бўлишсин, деб қайгуар эди. Олимтойга мадрасада ўқиган форсча, арабчасидан ҳам кўра Бухоро қўчаларида, бозорларида ўргангандарусчаси кўпроқ иш бериб қолди. Кўп ўтмай янги шаҳардаги бошлангич мактабга муаллим бўлиб кирди, билимли рус, қозоқ йигитларидан дўст-эш орттириди.

Айниқса Омскдаги кадет корпусида ўқийдиган Валера деган дўсти әқли, билими, дилкашлиги билан унинг бутун вужудини қамраб олган эди. Бу дўстига уни ҳатто Жамол ҳам рашқ қилиб, кеч келганида: «Кечаю кундуз ӯшаникнида қолиб кет! Ётиб қола қолмабсан-да?» деб ачитарди.

Ҳақиқатан ҳам Олимтой Валераникда баъзан ярим кечагича қолиб кетарди. Унинг отаси Владимир Яковлевич асл зоти дворянлардан, яқинда бу ерга гарнizon бошлиғи қилиб тайинланган чор офицери бўлса ҳам, онаси Юлия Николаевна Олимтойдек оддий муаллима эди. Бу уйда шаҳарининг кўп билимли одамлари, музика, адабиётни севувчи тагли-зотли зиёлларни, Валера таътилга қайтган вақтларда эса ёшлар тўпланишар, сиёсат ҳақида, урушлар, шоирлар, подшолар, студент ғалаёнлари ҳақида тортишувлар бўлар, китоблар ўқилар, ҳатто меҳмонхонада спектакллар қўйилар эди. Буларнинг ҳаммасининг марказида Валера

туарди. Юлия Николаевна ўглини яхши кўрар, нима қиласа ихтиёрига қўйиб берган эди. Олимтой унинг ўглини қанчалик яхши кўрганини бу оилада ўзига бўлган муносабатдан ҳам англаб олди. Шаҳэрда энг билимли, камтар, соф кўнгилли муаллима, деб донги кетган бу меҳрибон аёл Олимтойга болаларнинг психологияси ҳакида гапирав, ўқитувчилик учун олган олтин медалини ўз ўғлига кўз-кўз қилгандек кўрсатиб фахрланар эди. У вақтда камдан-кам учрайдиган бу мукофот Валеранинг хонасидағи қора эман комод устига ёпилган яшил баҳмал дастурхон қатида йилтиллаб ётарди. Дастурхон катта, комодга икки буклаб ёпилган, узун заррин попуклари полга теккудай осилиб, нурдай таралиб туарди.

Бу хонадон, ундаги одамлар, Валера ва унинг сухбатлари Олимтой учун бир оламдек туюлса, уйга қайтганида у димиқкан бир бурчакка кириб келгандек бўларди. Ховлидаги қора уйда Элекбойнинг бир-бирини зиддан кўролмайдиган дўстлари, қозоқ бойлари, рус савлогарлари тўпланиб, қимиз ичишар, шаҳаранинг казо-казоларига чоҳ қазиб. Фиски-фужур, гийбат сўқишар, баъзан шаҳаранинг мартабали бойлари катори Владимир Яковлевични ҳам ўзларининг ҳасад, мешчанлик шалтогига булағашар эди. Айниқса Элекбойнинг ён кўшиини, аспи жаллоб казак Гаврила Афанасьевич гарнizon бошлигини икки гапининг биринда тилга олиб, гоҳ унинг оқ қўлқоп кийганини, гоҳ сассиқ солдатлар билан қандай дўст тутинганини калака қилиб, ичаги узулгудай хир-хир кулар эди. Ўтовдагилар кернишиб, кекиришиб тарқалишганда Олимтой юзига тупук сачраган одамдек кўнгли ғаш, табнати тириқ бўлиб, олам кўзига қоронги кўриниб, кечалари билан ухламай чиқарди. Бу хонадонда унинг бирдан-бир илинжи Йамол эди, холос.

Ҳали тунги жимаик ҳукмрон. Ғақат узоқдан, Капакўл қамишэорларида тоғнинг илк нуридан уйғонган макиён қирғовуланинг тоқатсиз қичқириғигина эшитилади. Қылчиқ сойнинг юзини безовта кўпириб турган қуюқ оқ туман қоплаган. Гира-ширада янги кун туғилиб келаётир, туннинг сўнгги сирлари этагини судраб қочмоқда...

Шу маҳал Қылчиқсойнинг бериги қирғоғида икки шарпа пайдо бўлди. Улар шаҳар томондан, аллақайси жин кўчадан чиқиб келишиди, ғовлаб ётган жингил оралаб тошлоқ сўқмоқдан пастга тушишиди. Сой ёқасида тўхтаб, бир ни-

мани гаплашишди-ю бир-бирларига әргашиб, яна пастга. Сойнинг жар тагидан теран оқадиган жойига қараб кетишиди. Улар бу ерда бегонадек аста-секин, қоқилиб-суриниб юришар, бир-бирларини суюшар әди. Олдингисининг құлтирида катта түгун, орқадагиси... орқадагиси хотин киши чөғи... Ажабо, ким бұлды булар, нима қилиб юришибди тунда, нима сир?..

Тонг ҳамон гира-шира, тун бу сирни яшириб қолмоқчидек, кетишига шошмайди. Лекин уфқда осмон ёришиб уни қистайди; туман пардаси яна оқариб, сал құтарили. Ҳарнан тортди, сойнинг шовиллаши әшитила бошлади.

Іккі шарпа тикка қирғоқ тепасида, ғовлаб үсған ёввойи үт-ұланга ниманидир ёйғач бирпас тикка туриб қолди, кейин қучоқлашдими, йиғлашдими -- билиб бұлмайди. Эркаги яна бир нималар құтариб келиб үртага қүйди. Сой тошлари шарақлади. Тош? Бу нима, ибодатми, видолашувми? Ошиқларми, үгриларми?

Саҳарлаб ҳовли этагида пайдо бұлган Гаврила Афанасьевич бу шарпаларни узоқдан күріб, шошиб-пишиб чүкінди-да, югуриб бориб құшнисини үйфотди. Элекбой ҳам оқ күйлак, оқ иштоңда, худди арвоҳдай, сийрак соқолини тутамлаб қора үйдан аланглаб чиқиб келди. Улар сой томоннинг әски четанига бориб, кичитқон орқасига пусишли.

Сирли шарпалар ҳамон иверсир әди. Уларнинг түгунлари яна ҳам катта бұлди, әнди уни икковлаб қутардилар. Құтариб жарликка олиб бордилар.

Тонг ёришар, туман сийраклашар, сой шабадаси ёввойи үлан исларини олиб келар әди. Элекбой билан Гаврила совуқдан қалтираб, четанига ёпшішганча қирғоқдан күз узмай туришибди. Бир маҳал сойнинг пайваст шовиллашини бузиб, сувга ниманингдир шалоплаб түшгани әшитилади. Элекбой, танаси жимирлаб кетиб, құзини юмди. Лекин очиб қараса, шарпалар иккаласи ҳам жар тепасида турибди. Улар құлларидаги түгунни ташлаган әдилар.

Элекбой билан Гаврила бир-бирларига қарадилар, елка кисишидилар. Гаврила тұрва соқолига бармогини туртиб чүкінші, бир құлы билап қичитқон ачитган дүмбасини қашир әди. Бу пайт күздлери бақрайған Элекбой четанга маҳкамроқ ёпиши.

— Ыйпиримай! Минау Володимир Якоблебиш эмеспи?

— А? Жинни бұлдингми, құшни?

— Сүлғүй! Үйбаёв! Жаниндағи аелигүй!

Ҳақиқатан ҳам ўшалар әди. Улар жар тепасида бирпас туриб орқага қайтишди. Бирорни кўмиб келаётгандек ғамгин әдилар. Владимир Яковлевич пиджагини ечиб, Юлия Николаевнанинг елкасига ёпди, ғовлаган жингилни оралаб аста-секин сўқмоқдан чиқиб кела бошлилар.

Гаврила билан Элекбойнинг юзидағи қўркув ўринини мамнун жилмайиш әгаллади. Улар ҳамон қичитқон орасида буқчайиб туриб тинмай кузатишар, қўзларида сирли синчковликнинг роҳати, бирорни жиноят устида қўлга туширгандек қониқиши, мамнунлик аломати ўйнар әди. Ҳазилми, шаҳарнинг ҳарбий хўжайини, подшонинг қўйган амалдори, бориб турган бадавлат, обрўли дворяннинг қандайдир сирли бир ишидан воқиф бўлиш...

Аммо нима сир? Бу мартабали, кекса одамлар кечаси, бу ёввойи қиргоқда, ёлғиз, ўғридек аланглаб нима қилиб юришибди? Сувга нимани ташлашди, қаёқдан кўтариб келишди, нега? Бу ерда бир гап бор!

Элекбой билан Гаврила Афанасьевич, ҳазина топғандек, анчагача ўзларига келолмадилар. Уларни аллақандай ички бир қувонч гарантиситиб қўйган әди.

— Нени тастади? — деди Элекбой қўрага қайтаётib.

Гаврила ўзида қандайдир куч сезиб, қуруқшаган кэфтларини бир-бирига тез-тез ишқарди. «Нени тастади» — Гаврила учун бунинг унча аҳамияти йўқ әди. Муҳими — кўриб қолди, таниб олди. Обрўли, қудратли бир одамнинг тилини қисадиган сир унинг қўлида. Бир куни иш бериб қолди бу қурол...

Уларнинг тонг совуғида шаррос терлаб, елпиниб, ҳаяжонда гаплашиб, илжайиб келаётганини ҳовли юзида Олимтой кўриб қолди. Тикилиб қаради-ю тушунолмай, елкасини қисди.

Шу кечаси шаҳарнинг ҳарбий ва маъмурий маҳкамларидаги чироқ ўчмади: кечга яқин кўчаларда, майдонларда, ҳовлиларда, ҳатто гарнizon баракларида ҳам даста-даста варақалар пайдобўлган әди. Варақаларда айrim ҳарбий қисмлар, флот экипажлари қўзғолончи халқ томонига ўтаётгани айтилиб, полкларни ишчи биродарларга ўқ отмасликка чиқирилган, «Ўқолсин ҳокими мутлақ!» деб хитоб қилинган әди. Ҳали бу атрофда бундай ҳол юз берган әмас. Шаҳарда бутун полиция оёққа турғазилди. Туни билан ҳовлиларни тинтиб, томларга, симёғочларга тармасиб юриб, варақаларни

йигиб олишди. Саросимада хириллаб қолган полиция бошлиғи шалақ телефон дастасини ярим соатча айлантириб, гарнizon бошлиғини уйидан топтириб келди. У құрқоқлигини ҳам, шафқатсизлигини ҳам ширин-шакар гаплари билан яшириб юрадиган, новча, озғын одам әди.

— Мана, ұрматли Владимир Яковлевич, булар гарнизон ётоқхоналаридан йигиб келинди. Безовта қилганим учун афв этасиз...

— Нима қилай? — деди Владимир Яковлевич бепарво-роқ оёқ чалиштириб ўтириб. Мүйлови асабий қимирлаб турадиган бу «ширин сүз» нодонни у жинидан ҳам ёмон құрапди, бугун әса ҳұзурига үзи бормай, полиция маҳкамасига қақыртириб келганига баттар хуноб.— Варақалар.. бу — сизнинг соңғыз, жаноб ротмистр.

— Йүқ, азизим Владимир Яковлевич, мана булар сизнинг даргоҳингиздан топиб келинди. Демак, афв этасиз, полкларингизда фитначилар бұлса, бунинг сизге ҳам, азизим, ҳа, сизге дахли бор. Сиз бунинг нақадар хавфли әкалигини тушуниб етмаяпсиз. Мана, тарқатиб улгурмаганларини дасталанған ҳолица құлға туширилди! — Полиция бошлиғи дасталаб боғланған варақаларни ердан олиб столга дүкіллатиб ташлар, үзи ҳамон гапирап, мүйлови асабий қимирласа ҳам, «ұрматли», «қадрли», «азизим» ларини құймас әди. Владимир Яковлевич столдаги дасталарға қараб күзини ололмай қолди, улар ҳаммаси бир хил калта-калта заррин ипак ип билан танғиб bogланған әди. «Марҳамат қилиб..» «Сиз билан бизнинг подшо ҳаэрлатлари олдидағы бурчимиз...» «Гарнizonингизда...» «Мен бунинг тагига етмай құймайман...» сингари узуқ-узуқ гаплар қулоғига кирап, аммо қаерда ўтирганини унутаёзған әди. Заррин ипак иплар... күзига таниш күринган иплар уни лол қилиб қыйди.

— Менга беринг булярни, жаноб ротмистр,— деди Владимир Яковлевич үзини тутиб олиб,— мен офицерлар орасыда астойдил текшириш үтказишим керак...— Үрнидан туриб дасталарға құл чұзған әди, ротмистр уни тұхтатди.

— Афв этасиз, қимматли Владимир Яковлевич, булар бизда қолади,— деди ер тагидан қараб.— Текширишни биз үтказамиз, мана бу заррин попуклар бизга фитнанинг уясини топиб беради!..— Үзидан үзи жуда мамнун ротмистр бу пайт Владимир Яковлевичнинг юзи оқарыб кетганини пайқамади, у үзи билан үзи банд, үз режаларига үзи қойил әди, гапида давом этди:— Ҳа, биз үзимиз текширамиз, азиз Влад-

димир Яковлевич. Сиз эса гарнizonингиздаги аҳвол түғри-
сида ёзма изоҳ берасиз.

— Ёзма изоҳ?! Сизгами? Мен сизга тобе әмасман, рот-
мистр. Ким билан гаплашаётганингизни унутманг. Маҳка-
мангиzinи ҳурмат қилиб келиб ўтирибман, аммо мени тергов
қилишни хаёлингизга келтирманг!

У ўринидан турди, ротмистр мўйловини ликиллатиб ўти-
раверди.

— Лекин аҳволингиз бундай кибру ҳавога монаид әмас,
азизим...

— Сизнинг аҳволингизгавой, ротмистр! Үзингиз тал-
васада қалтираб ўтирибсиз. Менинг эса қўрқадиган жойим
йўқ. Яхши қолинг! — Владимир Яковлевич ҳарбийча честь
бериб, шарт бурилганча чиқиб кетди.

Чиқиб кетди-ю, бутун баданини совуқ тер босгаи, пеша-
насини ҳадеб сидириб артар, заррин ипак тасмалар кўз ўн-
гидан кетмасди. Бу ўша дастурхон попуклари... Юлиянинг
сепи билан келган ўша баҳмал дастурхоннинг попуклари.
Бундай дастурхон шаҳарда бошқа ҳеч кимницида йўқ... Вла-
димир Яковлевич муюшда турган извошига чиқиб, ҳолсиз
гавдасини орқага ташлади.

— Пахом, қамчилла.

Ўйга келгач, дарров болаларнинг дарсхонасига кириб,
Юлия Николаевнани чақирди. Комод устидаги баҳмал дас-
турхоннинг заррин попукларини ушлаб кўриб, онда-сонда
қирқилган ипларини хотинига кўрсатди; воқеани батағсил
айтиб берди. Юлия Николаевнанинг ранги қув ўчиб, саро-
сима билан эрига қараб қолди.

— Валера?..

— Шубҳасиз...

— Энди нима қиласиз?

Владимир Яковлевич жавоб беролмади, у эшикдан дер-
зага асабий қадамлаб юрар, йўл-йўлакай ҳарбий мунидириини
ешиб, камарини у ёқقا, гимнастёркасини бу ёққа иргитар
эди.

— Ахир бу ҳалокат-ку, Володя, гапирсанг-чи,— дерди
Юлия Николаевна ёлвориб. Унингчувак гавдаси яна ҳам
кичкина бўлиб қолди.— Болагинамнинг бутун ўқишлари
ҳам, келажаги ҳам...— У бирдан ўкириб йиглаб юборди.

— Юлия, Юлия...— Владимир Яковлевич югуриб ке-
либ унинг бошини кўксига олди.— Уят бўлади, болалар
кириб қолиши бор, кўзингни арт.

— Ҳа, ҳа... Нима қиласиз, Володя, жонгипам?

— Биз уни бу хатарлы йўлдан қайтармиз албатта. Валера ақли бола, лекин... лекин у қўрқадиганлардан эмас, шуниси ёмон. Шундай бўлса ҳам биз уни бу йўлдан қайтарамиз, Юлия, амин бўл. Бу — кейин. Ҳозир бўлса...— Владимир Яковлевич этигини ҳам ечиб, анил-тапил фуқароча кийинди. Комод устидан нарсаларни йигиштириб, дастурхонни сидириб олди, гижимлади:— Ҳозир мана буни дарров йўқотиш керак.

Юлия Николаевна гижимлаб оёқ остига ташланган катта, қимматбаҳо, қадрдан дастурхонига қараб, бутун ёшлиги, бутун умри гижимлаб ташлангандек, бушашиб курсига ўтириди. Шунча йиллик тинч, осойишта ҳётга зил кетган эди.

— Ҳа, ҳа...— деди Юлия Николаевна машъум бир фалокатни сеъзандек. — Йўқотиш керак... Бутунлай иўқ қилиш керак.

Ярим кечадан сўнг, болалар ухлаганига ишонч ҳосил қилгач, улар тугунни қўлтиқлаб аста чиқдилар.

Қайтиб келгандарида тонг отган эди. Совукдан, намдан жунжикиб, ранги кўкариб, бирдан қариб қолган Юлия Николаевна ялонғоч комодни кўриб яна йиглаб юборди. Ўй ҳувиллаб қолгандек кўринди кўзига.

— Марҳума онамдан қолган биттаю битта ёдгорлик эди... Келинимга тутарман, деб ният қилган эдим,— деди у пичирлаб, ўқсиб.

— Юлия! — деди Владимир Яковлевич норозилик билан. — Кўнгилчангликнинг вақти эмас ахир. Ўғлининг боши омон бўлса, келинга совға топилар. Йиглайверасани! Мана мен, очигини айтаман, бир чеккаси, фахранаяпман: шундай довюрак, мустақил бўлибди, шайтон.

— Ҳа, ҳа, Володя... — деди хотини ёшли мовий кузлари билан ялингандек тикилиб, — лекин уни қутқазиш керак, жон Володя, қутқаэ уни бу ҳалокатли йўлдан!

Владимир Яковлевич хотинининг бошини кўксига олиб, ёш боләни эркалагандек сочини силади. Улар кундалик ишларига киришмоқчи бўлдилар. Болалар турди, ҳовлида, ошхонада хизматкорлар пайдо бўлди. Ўйқусиаликдан, ҳаяжонлардан толиққан Юлия Николаевна ҳеч нарса юз бермагандек бепарво бўлишга уринар, бир жойда ўтириб туришдан ҳам қўрқар эди. Туман кўтарилиб, қуёш чарақлаши билан, хушичақчақ ҳуштак чалиб кучага чиқиб кетган Валериан уни бир оз тинчитди: ӯша-ӯша Валера,

ҳамма ўсмирлардай шұх, зийрак, қувноқ; унда на сердиқ-қат ўйчанлик, на фанатизм, на сектантликдан дарап бор. Юлия Николаевна «революционер» деганда негадир аввал мана шу хусусиятларни күз олдига келтирад әди. Валера бұлса... йұқ, Валера бола. Уни отаси ўз измігі олади, албатта олади.

Тушга яқин Валера билан Олимтой югуриб кириб келишди. Күчаларда полиция отрядларининг изғиб юриши, шағарда бошланған тинтувлар, қамоққа олишлар улар учун янгилік әмас, күтилған ҳол әди. Лекин... лекин уларнинг югуришдан қызарып кетган յөзларыда саросима асары йұқ әмас әди. Ҳовлидан үтгунча бепарвороқ бұлишга уриниб, зинада, айвонда, заңда ҳаммага аввалидек одоб ва сиполик билан салом берішди-ю, Валеранинг дарсхонасига етар-етмас бирдан дукур-дукур югуриб, ҳовлиқиб кириб кетишиди.

Кириб ялонгоч комод олдиде тұхташди. Бир-бирларига тикилишди. Валера югуриб бориб хизматкорлар хонасини айлапиб, сұраб чиқди:

— Бугун бизникига ҳеч ким келдими?

— Йұқ.

— Ҳеч ким келгани йұқ.

Валера дарсхонага қайтиб келди-да, Олимтойнинг ел-касига құл ташлаб, деразага ўйчан қаради:

— Дадам.

— Владимир Яковлевич! Қаёқдан биласан?

— Гарнizon. Ип билан тәнғилған варақалар казармадан топтириб келингган.

— Демак, Владимир Яковлевич...

— Жим. Ҳали ҳеч нарса маълум әмас. Лекин из яширилған, бу аниқ. — Валера ялонгоч комодни күрсатди.

Улар қайтиб чиққанларыда мәжмонахона останасида Владимир Яковлевичға дуч келишиди.

— Салом, йигитлар, — деди у тетик. У Олимтойға қаради, лекин күз ўнгіда ўғлы: қуюқ қора сочли, узуироқ юэли, манглайи кенг, ияги бақувват, олтын погони билан тұгмалари ялтираган кадет мундирі тик қоматига ёпишиб түшганды Валера отасига осойишта, дадил қараб турарди.

— Салом, Владимир Яковлевич! — жавоб берди Олимтой ҳам үзини дадил тутиб.

Орада айтиладиган гап күп әди. Владимир Яковлевич, чор амалдори, уларнинг подшога қарши фитнасини құлла-моқчи әмас, аксина, бу ишларидан қаттиқ порози, фақат

ёш умрлари хазон бұлмасин, дебгина, қўпол хатоларини ўзларига билдирмай тузатди, уларга қарши бирдан-бир хавфли далилни сувга оқизиб қайтди, аммо бу деган сўз...

Хуллас, гап кўп. Бироқ Владимир Яковлевич буларни гапириш ўрнига икки оғиз аҳамиятсиз ҳазил гап билан ўтиб кетди. Ёшлар ҳам ҳеч нарса демадилар. Икки томон ҳам ҳамма гапни тушуниб турди-ю, керак гап айтилмади. Айтилмаган гап орада сир бўлиб қолди. Бу сир әса уларни беихтиёр иттифоқдош қилиб қўйган эди...

Полиция умид узди шекилли, шаҳарда тинтувлар ҳам, қамашлар ҳам камайди, ота-онанинг болалар тақдирни учун бўлган таҳликаси ҳам аста-секин сўна борди. Валеранинг дарсхонасида илгаригидек сұхбатлар давом этди.

Бир кун Валера Олимтойни «Галати китоб кўрсатаман», деб бошлаб келди.

— «Граф Л. Н. Толстой». «Николай таёқ», — деб ҳижжалаб ўқиди Олимтой сарғайиб, титилиб кетган китобчани икки қўялаб тутиб.— Николай? Қайси Николай?

— Ўзи! — деди Валера кўрсаткич бармоғини шифтга қадаб.

— Ҳозиргисими?

— Йўқ, аввалгиси. Лекин барибир эмасми?

— Таёқ?! Ҳи-ҳи-ҳи... Ҳа, барибир, Таёқ-а? Ҳи-ҳи-ҳи... — Олимтой қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.— Таёқ! Вой графи тушмагур-эй!

— Менга бер, йиртасан,— деди Валера китобни олиб,— бу менга қимматга тушган.

— Неча пулга олгансан?

— Пулга сотадими буни, ўзбекнинг афандиси! Кадет корпусида олтинчи синфга ўн икки балл билан ўтишим кепрак эди. Буни түшак ичидан топиб олиб, баҳомни етти балга туширишди. Энди билдингми баҳосини?

— Буни қандай қилиб тагин қўлга туширдинг?

— Синф раҳбарининг кабинетидан ўғирладим, «Сен қандай журъат қилдинг сўроқсиз кириб олишга!» деб дўқ қилиб келган эди, «Сиз мендан қандай олган бўлсангиз, мен ҳам сиздан шундай олдим, ора очиқ», дедим.

— Шу билан ора очиқмисизлар?

— Ҳа, ҳозиргача.

Олимтой китоб варажласа ҳам, кофе исча ёки Валеранинг фортельяно машқини тингласа ҳам ҳамон дўстини ўйларди.

— Менга қара, Валер, агар сенга қалқон бўлиб турган дворян отанг бўлмаса, шу ишларни қилармидинг, ёки қўр-қармидинг? Очиғини айт.

— Сен-чи? Сенинг отанг дворян эмас-ку?

— Мен нима қилибман? Мен сенга әргашиб юрибман, холос.

— Демак сен мендан кўра довюракроқсан.

— Мен нодонман. Мен тушумайман... — деди Олимтой.

— Нимага тушумайсан?

— Мана, сенга, масалан. Кечаги хатарли ишдан сен ҳеч нарса ютганинг йўқ. Лекин шуни қилганимизга хурсандсан. Сенга әргашиб мен ҳам Нега? Борди-ю фалокат юз берса нима бўларди? Сен нимага бағишлагансан ҳаётингни? Кўрдингми қанча савол?

— Менда савол йўқ деб ўйлайсанми? Лекин биламани, агар жон-дилнингдан яхши кўрган бир ишинг бўлмаса, ӯзингдан, ўз ҳаётингдан каттароқ, сенинг қувончларингдан, ғам-кулфатларингдан юксакроқ бир ниятинг бўлмаса, яшашингдан маъни йўқ. Бундай ният йўлида енгилиш ҳам қатъиятигни оширади, холос...

Бундай суҳбатлар давом этган сари ота-она кўнглида гулгула ортар, лекин улар ўғилларининг уйдан кам чиқаётганини кўриб хурсанд бўлишар эди. Яқинда таътили ҳам тугайди, Омскка жўнар, ўқишлилар билан бўлиб тинчиб кетар.

Аммо Валера бир куни дадасидан яна гарнizonдаги офицерлар кутубхонасига кириш учун Олимтой иккаласига ижозатнома ёзib беришни сўраб қолди.

— Кутубхона ёпиқ, — деб ёлғон гапирди Владимир Яковлевич. Ёлғон бўлиб, унча ёлғон эмас, яқиндаги воқеалардан кейин цензура китобларни қайта рўйхатдан утказниши керак, аммо ҳозирча кутубхона очиқ эди.

— Бўлмаса мана буни Сорокинга бериб қўя оласизми, дада? — деб илтимос қилди Валера бир китоб узатиб.

— Сорокин?

— Ҳа, прапоршчик Сорокинга.

— Бу нима?

— «Инжил». У «Инжил» нашрларининг коллекцияси-ни тўплар экан, сўраган эди. Омскдан олиб келдим, жуда ноёб нусха.

Китоб чиндан ҳам «Инжил» эди.

— Ҳўп, — деди Владимир Яковлевич. «Ҳўп» деди-ю

ўзи бунинг «иоёб нусха» лигидан шубҳаланди. Кечаси шубҳасини хотинига айтган эди, яна таъни эшитди.

— Гаплашмадинг у билан, Володя. «Бу йўлдан қайтараман» деган эдинг, уриниб ҳам кўрмаяпсан Қутқаз, Володя, бир умрга армонда қоламиз...

— «Қутқаз!» дейсан, бу айтишига осон... — деб кўрпанинг ичидаги тўнғиллади Владимир Яковлевич. — У ёлғиз ўзи бўлса экан. Менингча, булар — юзлаб. Балки минглабдир...

Ўғилнинг таътили туғаб, Омскка қайтиб кетганидан кейин уйқусиге тунлар камайиб, ота-она энди сал ўзига келганда, гарнizonда Валеранинг изи чиқиб қолди. Сорокиннинг полкидаги галаёнларни яшириш учун Владимир Яковлевич катта бошини кичик килиб, прaporшчикни ўз ҳимоясига олишга маъжбур бўлди. Кейин уни киши билмас истеъфога чиқариб қутулди.

Валера отасига анча-мунича ташвиш ортириб кетган эди. Владимир Яковлевич чор амалдори бўла туриб, подшога қарши курашга бенхтиёр бош кўшаётганидан иш тобора чукурлашиб, ўзининг икки юзламаларча ишлай бошлаганидан дарғазаб эди. Отасидан порозиллик хатларини олавергандэни кейин, Валера ғириттун бўлаверганда бир сариқ қизни етаклаб қайтиб келди.

— Мана, дада, қайлигим.

— Катерина,— қиз тиъзасини букиб саломлашди.

— Гимназияда уқиган. Биз турмуш қурадиган бўлдик,— деб тиимай гапириб кетди Валера,— бир қура қилиб берасиз, чучка боқамиз, батрак ёллаймиа, товуқ, ўрдак...

Бу кутилмаган бачкана гаплардан гаранг бўлган Владимир Яковлевич ҳеч нарса деёлмай қолди. Бош силкиб «ҳа-ҳа», «хўп-хўп» деди-ю қулоқларига ишониб-ишонмай чиқиб кетди. Хотинига гапириб берди. Юлия Николаевна бу режаларни маъқуллаб, «Эси кирибди боламнинг, қуилипти, худога шукур!» деб атрофида гиргиттон бўлаверган эди, эри «Бас қил! Жаврама!» деб столни муштлади.

Бу унинг Юлия Николаевнага умрида биринчи марта қаттиқ гапириши эди. Ўзи ҳам хафа бўлиб кетди. Ўғли шунаقا одамми? Илгариги Валера қаёқда-ю бу қаёқда! Наҳотки ёзган хатлари шунга унлатан бўлса «Қайлигим...» эмиш. Бунақа одамнинг боридан йўғи яхши ёмасми?

Шуни деб қалтис таваккалларга бориб, жон чекиб юрибдими? Йўқ, бу ерда бир гап бор! Валериан бундай ўзгариши мумкин эмас. Ё мана бу қиз... таъсир қилдими? Гимназистка...

— Владимир Яковлевич кечаси билан хонасида у ёқдан-бу ёққа юриб чиқди. Дилидаги илашқоқ гашликни тарқатадиган бирон фикр келмасди хаёлига. Тонгга яқин боши зилдай бўлиб, ҳолсиз гавдасини энди креслога ташлаган эди, эшик гийқ этиб очиади.

— Владимир Яковлевич...

Қараса қаршисида ҳалиги гимназистка турибди. Оёғида шиппак, кундузгидан бошқачароқ... «Валериандан ёши катта» деган фикр ўтди отанинг кўнглидан.

— Мен билиб турибман, бу кеча ухламадингиз,— деди қиз.— Валерианнинг кечаги гапига ухлаётмадингиз. Мен сизни, худди шундайдирсиз, деб ўйлаган эдим. Чиндан ҳам сиз билан мен билган ҳақиқий Валерианни йўқотиш катта фожиа бўларди.

— Мен тушунмадим. Сизга нима керак?

— У менга хатларингизни кўрсатди, Владимир Яковлевич. Мен унинг дўстиман Биласизми Валериан ким?

Владимир Яковлевич ўринидан турди У севинишини ҳам, хафа бўлишии ҳам билмасди. Лекин кечаги гап шунчаки бир синов эканини пайқаб кўнгли ёришгандек бўлди.

— У — революционер, Владимир Яковлевич. Мана буни ўқинг.— «Келин» кичкина бир газета парчасини узатди.

Газетада революциянинг ҳайратда қоларли тезлик билан ривожланаетгани айтилиб, «Ёшларга таянинг, жаноблар!» деб хитоб қилинар эди. Кейин, мисол тариқасида, Омск яқинидаги ўрмонда бўлган темир йўлчилар митингида бир ёш йигитнинг қонли якшанба ҳақида жуда эҳтиросли нуқт сўзлагани айтилган эди.

— Ўша йигит бизнинг Валериан! — деди «гимназистка».

— Бу қандай газета?

— Бу бизнинг яширин газетамиз.

— «Биз» деганингиз ким?

— Россия социал-демократлари. Сиз ҳали Валериан ҳақидаги бу гапни ким ёзган деб сўрамадингиз?

— Бунинг аҳамияти борми?

— Бор. Буни Ленин ёзган!

Владимир Яковлевич ўринидан турганда столдаги шам липиллаб сўнаёэди. Тун жуда тинч, бутун хонадон сукутга чўккан, тиқ этган шарпа эшитилмас эди.

— Ленин? — деб сұради Владимир Яковлевич ярим товуш билан, гүё бу сұз портлаб кетадигандек.

— Ҳа.

— Буюк одам Ленин. Мен чор амалдорiman, революциядан узоқ... Аммо Ленинни ҳурмат қиламан.

— Шу буюк одам ўғлингизни тилга олганиға хурсандмисиз?

— Бу Валерианның тақдиди. Катта тақдир... Сиз чиндан ҳам унинг кайлигимисиз?

— Йүқ, Владимир Яковлевич,— қыз қизармади ҳам, үнгайсизланмади ҳам.— Валериан Петербургга жұнаши керак.

— Қачон?

— Эртага.

— Екатерина! — Ота қызға интилди, елкаларидан ушлаб күзига қаради. Шам шуъласида бу сирли, довюрак қыз бирдан унга ўз қизидай яқин туюлиб кетди.— Отангизнинг оти нима?

— Анисимовна.

— Екатерина Анисимовна, бу унга жуда ҳам хавфлими?

— У ҳарбий медицина академиясига қабул қилинган. Үқишига кетяпти, Владимир Яковлевич.

— Үқишига... Ҳозир Петербургнинг нима әканини биламан. Сиз мендан шунга рухсат олғани келгәмисиз?

«Гимназистика» ҳа дегандек бош әгіб, жавоб кутмасдан чиқиб кетди.

Әртасига әру хотин ювиниб-тараниб, үгилларининг олдига чиқишиди Валериан Катерина билан гаплашиб үтирган әди. Үрнидан турди, «кечаги спектакль учун» уәр сұради. Владимир Яковлевич кеча келгай ўғли билан әнди күришаётгандек, унинг яна ҳам бақувват бўлиб кетган гавдасини бағрига босди.

— Валериан, қандай йўл танласанг ҳам, сен бизнинг ўғлимизсан, биз сени яхши кўрамиз,— деди Владимир Яковлевич. Юлия Николаевна қичқириб йиғлаб юборди.

Лекин ўғли уни суюб, юпатгандан кейин бир оз тинчланди. Валериан улар кўзида бирдан салобатли, обрули одам бўлиб қолгандек әди.

— Сорокин полкларини нима қиласман, Валериан? — деб сұради отаси жиддий. Валера баҳтиёр әди. «Полклар!..» улар ҳозир битта әмас, кўп...

— Виждонингиз амр этган томонга бошлайверасиз, дада,— деди Валериан.

Бу кун оиласарида «фотиҳа куни» деб ном олди. Шу куни Валериан «Сарик қиз» билан бирга Петербургга жўнаб кетди. Уларни Омсккача Олимтой кузатиб борди. Йўлда ёшлар бора-borgунча ота-оналари ҳақида гаплашибилар. Валериан дадаси билан ойисининг қандоқ қилиб дастурхонга тош туғиб кечаси Қилчиқсойга әлтиб ташлағанини кула-кула ҳикоя қилди.

Уша тонгда ҳовли әтагидан ҳовлиқиб чиқиб келган Гаврила билан Элекбой Олимтойнинг кўз олдидан ялт этиб ўтди-ю, лекин поездда у бу ҳақда сўз очмади.

— Яхши дастурхон эди,— деди Валера ҳазиллашиб.

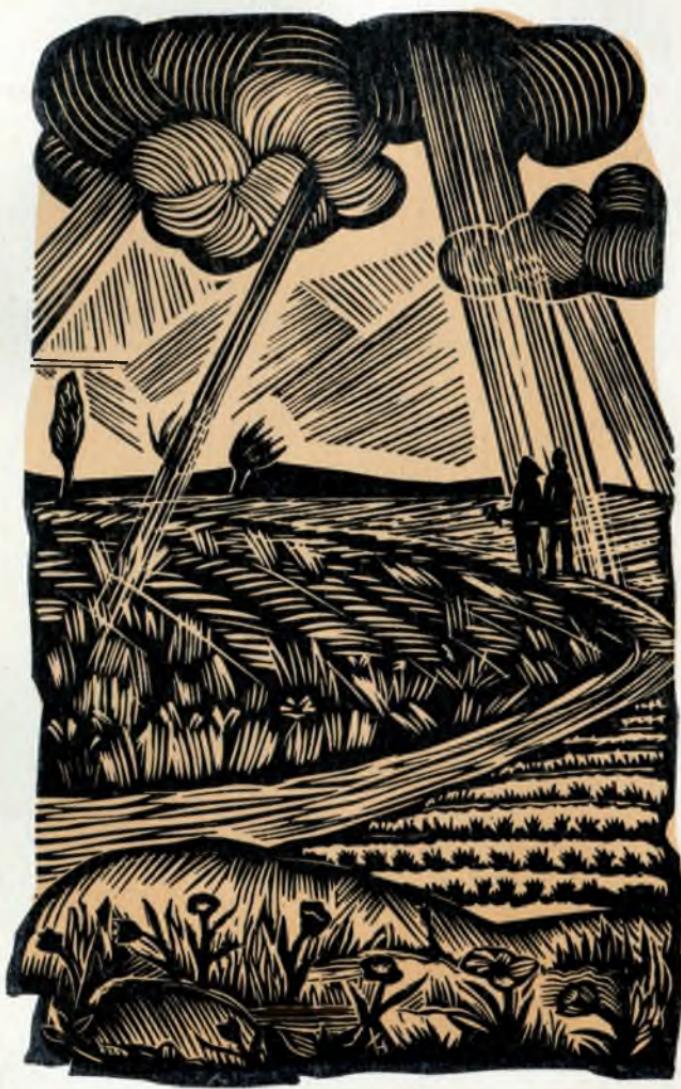
— Менда унинг попугидан бор,— деди Олимтой,— бир даста варақа билан эсадликка яшириб қўйганман!

— Эсадлик әмиш-а, ўзбекнинг афандиси! Уни дарров ёқиб юбор. Реакция энди қутуради,— деди Валериан.

У Омсқда хайрлашаётуб ҳам Олимтойга яна шуни уқтириди.

Кўп ўтмай, ҳақиқатан ҳам, қама-қама, таъқиб, тинтувлар авж олиб кетди. Эски ишлар, бир вақтлардаги шубҳалар, шу жумладан, «дастурхон попуклари» масаласи ҳам бошқатдан қўзғала бошлади. Бошқа хонадоплар қатори Владимир Яковлевичниги ҳам тинтуғ келиб кетди. Унинг «хурматини қилиб» тинтувни ротмистрнинг ўзи бошқарди. Кейинги ойларда кўп имтиёз ва қўшимча ҳуқуқларга эга бўлган полиция бошлиғи ширин сўзларини ҳамон ташламаган, бу сўзлар кўпроқ кесатиқ бўлиб эшитилар эди.

— Шунчаки кўп қатори, расмият учун, азизим...— деб юриб у бутун хоналарни алғов-далғов қилиб кетди. Ҳеч нарса тополмади — икки кун аввал бу ерга Олимтой келиб, «профилактика» қилиб кетган эди. Умуман Олимтой ҳамма нарсадан хабардор, айниқса Омсқдан қайтганидан кейин, полициянинг кундалик режаларигача олдиндан биладиган бўлиб қолган эди. У ротмистрнинг бир йилдан бери ўша попукка осилиб, подшоликнинг мукофотини олиш дардидаги юрганини ҳам биларди. Владимир Яковлевич оиласига соя туширмаслик кераклигини ҳам биларди, чунки бу оила Валериан билан, Валериан эса марказ би-

лан бөглиқ. Шуларни үйлаб, Олимтой аввало құшилари Гаврила Афанасьевич билан қайнатаси Элекбайни күэ тағыга олди. Бир-бирләрini ҳам, Владимир Яковлевич сингари мартабали ҳамшаҳарларини ҳам доимо өздөн шундай галаенли күнларда пайтдан фойдаланмасликлари мүмкін эмас әди.

Хақиқатан ҳам Олимтой үйлаганча бўлди.

Гаврила билан Элекбай қора уйда қимиз ичиб кечалири билан узоқ маслаҳатлашгандан кейин, бир куни етаклашиб полиция маҳкамасига кетдилар. Улар меҳмонга отлангандек энг яхши кийимларини, Гаврила қупидуз ёқали түнини, Элекбай бўлса тулки тумогини кийиб олгақ әди. Аввал, «Нима деймиш, ёлғон-яшиқ құшамизми, суюнчисига нима сўраймиз, қайси өшикдан қандай кириб борамиш», деб маҳкама атрофида анчагача айланишиди. Кейин таваккал қилиб кириб боришиди.

— Фуқоранинг осойиши, ҳузур-ҳаловатимизнинг посбони, жаноб ротмистр, фақирона дуойи саломларимизни қабул қўлидаги телпагини полга тегизаркан. Ротмистр унинг паҳмоқ сочи орасида йилтиллаган ёроқ бошидан жирканиб, афтини буруштирди-ю, ёнидаги Элекбойга кўзи тушди. Элекбай сийрак соқолини тутамлаб, эриб кетгудек илжайиб турарди.

— О! Сен Элекбойсан-ку? — деди ротмистр қувониб.— Мен ҳозир сенга одам юбормоқчи эдим, ўз ёғнинг билан келибсан.— Столдаги қўнгироқчани жиринглатиб, өшикдан кирган икки миршабга имо қилди. миршаблар оғзини очиб қотиб турган Элекбойнинг қўлига кишан солдилар.

— Мен... биз, мирам...

— Сарт муаллим сенинг күёвингми? — сўради ротмистр.

— Х-ҳ-ҳа, ҳа.

— У бизнинг ҳузуримизга ўзи келиб иқрор бўлди. Мана! — полиция бошлиғи заррин дастурхон попуги билан тағиғалган бир даста варақани икки қўлида тилладай салмоқлаб кўрсатди.— Ҳаммасини ўзим қилганиман, деяпти. Бир ўзи қилган бўлиши мүмкін эмас. Мана, масалан, сен уни Бухородан олиб келиб, уйингда яширгансан. Мана буни ҳам ўтов керагасига тиқиб сақлагансанлар,— ротмистр варақа дастасини яна салмоқлади. У омадидан

ўзида йўқ мамнун эди. Уринишлари бекор кетмади: мана далил, мана фитначи! Энди унинг юзи ёруғ.

— Олиб чиқинг! — деди у.

Элекбой у ёқ-бу ёғига аланглаб икки ёнида икки миришабни кўрди, холос. Қўшниси Гаврила аллақачон гойиб бўлган эди. Қачон сирғилиб чиқиб кетди, ҳеч ким билмайди.

Очил бува билан Азимжон қулоқлари битиб Самарқанд аэропортига қўнганиларида кун найзага келиб, ложувард минораларнинг сояси калтагина бўлиб қолган эди. Шунинг учун улар шаҳарни ҳам томоша қиласдан аэропортдан тўғри автовокзалга келиб, Шодасойга борадиган автобусни суринтирилар. Тот этакларига жойлашган кичкинагина янги кон шаҳарчаси бу ердан неча километр ёканлигини ҳеч ким айтиб беролмайди-ю, лекин «Автобус бугун этиб боради», дейишди. Меҳмонлар апил-тапил чой ичиб, биттадан нони пўлотийни белбоққа тушишга, билет кассасига бориб наяватга туришди.

Автобус тиқилинч эмас, курсилар юшиоқ, деразадан сойлар, кўприклар, колхоз номлари ёзилган арк-дарвозалар, пионер лагерлари, подалар, аллақандай қизил тупроқли қияликлар лип-лип этиб ўта бошлиди.

— Бува, Олимтой тогам, кейин турмада ўлдими? — деб сўради Азимжон.

— Йўқ, лекин ўшандан кейин ўн-ўн беш йил умри овактада, сурунда ўтди. Фақат инқилобдан кейингина Хоразмдан Чоржўйга кема ҳайдаб. Олимтой дарға деган ном чиқарди. Комила бир яшарлигига уни Амуда Хоразмдан ўқишига кетаётган йигирматача ёш-яланг билан бирга босмачилар чавақлаб кетишиди.

Азимжон, бу воқеа ҳозиргина бўлиб ўтгандек, кўнгли бузилиб, анчагача индамай борди.

— Шериги-чи, Валериан, у тирикми?

— Йўқ. Дарвоқе, сен Куйбишев деганни эшитганмиссан?

— Ҳа,— деди Азимжон,— уруш вақтида радиода бу шаҳарни кўп гапиришар эди. Москва ўрнига бир оз вақт пойтахт ҳам бўлди шекилли.

— Ҳа, балли. Волга бўйида. Бу шаҳар ўтиа Валерианнинг исмига қўйилган. Валериан Куйбишев. Лениннинг қиёматлик дўсти, сафдоши.

Азимжон қүйешни, кені оламни күришіга шошилғандек деразаға қради. Автобус төр водийсінде кириб бормоқда әди. Бүгдесін үриб олинған сап-сарық құрлар түгаб, узоқда қорайиб күрінін ҳайбатли тоғлар тез яқынлаша бошлади. Улар үйкүндегі қора булатлар билан бирға бостириб келар, олдиндегі асфальт йүл әса буралыб-буралыб бориб, салқын әмғир ҳиди келиб турған үнгурларға кириб үйқолар әди.

— Нималарни үйлаб қолдинг, бүтам?

— Россияда ҳамма нараса келиб Ленингі бояланади, шуны үйляпман, бува,— деди Азимжон,— ҳатто мана биыннің хонаданымыз ҳам...

— Ленин биыннің қисматимиәт-да.

Азимжон бобосында ёндан қаради. Ертөнч дераза олдида, узоқдегі шафақ қаршиисінде Очил буваның серсоқол, кенең пешанали, кекса қиёфаси худди қадимий бир ҳайкалдай бўлиб күрінди. «Бобомга агар ҳайкал қўйилса, Жабайинидан ҳам ҳайбатлироқ бўлиб чиқарди...» деб үйлади Азимжон.

Төр оралиғига қаш әрта келади. Бу ерда ҳозир кең күз. Табиат сўлмоқда. Ен бағирлардаги қовжираган ўтлоқлар ёмғирдан қорайиб, жилға излари билан тилкалануб кетген. Яккам-дуккам буталарнің қизарыб сарғайған сийрак барғлари вўрга илиниб, қалтираб турнибди. Булут орқасында юмалаган қирмизи офтоб ҳам ёниб тугамоқда. Тоғлар, булатлар осмон, совук үнгурлар ҳам тобора қорайиб, яқынлашиб келарди. Бу ўйчан, тинч ўлиш әди, вақтнің ўлиши, күзнің, күннің, дараҳтларнің ўлиши...

— Бува, ўлим ҳеч күз олдингизга келганими? — деди Азимжон.

— Ҳа.

— Қўрқмайсизми?

— Нега қўрқмас эканман! Қўрққан пайтларим бўлган. Сендағайлигимда баъзан цунон ваҳима босардики... Лекин ўлимда ўлим бор экан, болам. Яшашдан мурод — ўша ваҳимани енгизиш...

— Қандай қилиб?

Бобо узоқ умрини, беҳисоб уруғ-аймоғи, оиласини ўйларди.

— Агар қариллик бирдан бостириб келса борми, болам,— деб салмоқлаб гапирди у,— бу жуда катта кулфат бўларди одамга. Шукурки, у кўп эҳтиёткор, секин-аста,

Билдиримасдан етиб келади. Раҳмат үнің бу меҳрибонлиги үчүн. У етиб келгүнча мен күп нарсаны түшиүниб олдим. Үлемни ҳам...

— Үлемни ҳам.

— Ҳа. Гап шундаки, үлім останасыда одамнның виж-
дони сергаклашади. Ҳудди наштардай үткір бўлиб қола-
ди. Виждонингнинг садоси бутун дунёнинг овозига қаши-
лади...

— К-қандай қилиб?.. — пешанасини тириштириди Азимжон.

— Мана сендалигимда үлім мендан ҳали жуда узоқ
өди, лекин мен үндан құрқардим. Чоллар: «Ҳеч ким бү
дүнёға устун бўлмайди» деса, уларнинг бу соқуққонлигидан
бутун вужудим қалтираб кетарди: «Нега? Ҳамма үла-
ди, мен ҳам... Мен үлиб кетаману, месиз яна баҳор ке-
либ, месиз яна боғлар гуллайверадими! Мен үлиб кета-
ману, месиз бу үтлөклар, бу гуллар атрини бурқитиб,
шабадада тебраниб яшнайверадими! Бу тоглар манғы
савлат тўкиб тураверадими! Тонглар отади, сойлар шарак-
лаб оқади, қизлар қаҳ-қаҳ уриб кулади, месиз, месиз! Бари
менсиз! Бу қанақа адолатсиэлик!» Баъзан шайтон
ғулувига қулоқ солиб, бир фалокат юз берса-ю оламда
мендан кейин ҳеч нарса қолмаса, балки үлім бу қадар
алами бўлмасди, дердим ичимда.

— Ўлгандан кейин ҳеч нарса қолмайди... — деди Азим-
жон, деразага қараб, — бойлик ҳам, табиат ҳам, одамлар
ҳам, ҳеч нарса, ҳеч нарса... үйлаш ҳам, кулиш ҳам, билиш
ҳам керак эмас... Үтмиш, келажак, ҳаммаси мутлақо маъ-
носиз бўлиб қолади.

— Йўқ, болам, маъносиз бўлиб қолмайди. Мана, йил-
лар үтиб дилимдаги ўша таҳлика аста-секин үча бошлиди.
Ҳозир мен үлімга у вақтдагидан кўра анча яқинман, балки
останасыда турибман, аммо үндан құрқаётганим йўқ. Нега?

— Нега?

— Чунки ҳозир мен бўм-бўш кўзадай бир нарсаман.
Ичимдаги ҳамма яхшилик, бутун күчим, фазилатларим,
ўйим, феълим, меҳрим ҳароратим — ҳаммаси атрофимда-
ни одамларга үтиб кетди. Бутун умринг болаларингнинг,
невара-ю эвараларингнинг умрига, қилған ишларингга
сингишиб қоларкан. Мен одамларга, болаларимга, қилған
ишларимга батамом үтиб бўлдим. Лекин армоним йўқ
эмас, болам.

— Беармон одам...

— Қарилукда одам күпроқ хотисалари билан яшайды. Келажак йүк. Баъзан ёлғиз хотиралар билан қоласан. Борди-ю хотираларин ҳам арзигулик бўлмаса-чи! Борди-ю ўтган дамларингни эслашга номус қиласанг-чи — бу жуда оғир, болам, бу кексалик эмас, бу зим-зиё, зулмат! Менинг ёргу хотираларим кўп, лекин беармон одам эмасман. Хали болаларимга берадиган жиндек юрак қўрим бор. Улар кўп, мен биттаман. Бири яқин, бири кўздан узоқ. Бири жўжабирдай жон, бири ёлғиз. Мана Акбарали, сенга холавачча бўлади. Янгилишмасам, етти йил бўлди кўрмаганимга... Етим нарса эди!

Бу водийда куз осмони ҳар нафасда ўзгариб туаркан. Тепароққа чиққан қуёш чараклаб кўринди. Тоғнинг подалар ўрмалаган кунгай бағрида парча-парча булат кўлан-калари сузиб юрарди. Уфқда пастак бир чиққига қўнган кечки офтоб юпқа булатларга олтин тиғларини саншиб, уларни заррин, шаффоғ қилиб кўрсатар эди. Автобус сойликлар бўйлаган асфальтдан югуриб, ҳадемай арчазор дарага кириб борди. Бу ер соя-салқин, қуёш кўринмас, осмон ёргу бўлса ҳам, пастда оқшом қоронғиси, ғира-шира босиб келмоқда эди.

Ана, тоғ оралиғидаги ясси қирларда кичкинагина кон шаҳарчаси. Тикка жар тагида тош юмалатиб шовиллаганча Шодасой оқади, нариги соҳилидаги яланғоч тेरакларда қарға галалари қишини чорлаб тинмай қагилайди.

Очил бува етти йил аввал келганида бу жой жилга бўйидаги қадимий қурама бир қишлоғу ёнига янги солинган бир нечта узун-узун, пастак бараклардангина иборат эди. Ҳозир кўркам шаҳарча бўлиб кетибди, икки-уч қаватли тош ўйлар узоқдан оқариб кўринади. Кіжчалар тикка тоғни қирқиб аллақаётларга чиқиб кетган кенг асфальт йўлларга туташ, тунука томларда телевизор антенналари...

Меҳмонлар стиб боргунча қоронғи тушди, кўчаларда қизғиш хира чироқлар ёнди.

Автобус айланиб юриб, шаҳарчанинг нотаниши бир жига бориб тўхтади. Йўловчилар дарров тарқаб кетди. Очил бува уст-бошини, телпагини қоқиб, хуржунини елкасига олгач, Акбаралининг кўчасини мўлжаллаб йўл бошлади-ю, анча йўл босгандан кейин даб-дурустдан адашиб юрганлари маълум бўлди.

— Шаҳар ўзгариб кетибди... ГЭС маҳалласи дейшиларди,— деб ўзини оқлашга урунди Очил бува.

Кўчалар камқатнов. Ишчи шаҳарчаси баравқт оромга толған эди. Бирорни тўхтатиб «ГЭС маҳалласи»ни сўраганинида у киши шаҳарнинг бутунлай бошқа бир чеккасини кўрсатди. Ноганиш кўчалардан айланиб, майдонларни тикка кесиб, у ерга етиб боргунларича тун ярим бўлай деб қолди. Деразаларда чироқ йўқ, онда-сонда кўча фонарлари қизарип ёнар, бирон кимса кўринмас эди.

Очил бува бирдан төзлаб кетди— у таниш кўчадан чиқиб қолганини пайқади, «Кўзим ўткир ҳали, эсим жойида!» деб мақтана бошлади. Юкини елкасига кўтарган Азимжон вўрга етиб юради.

Бир маҳал Очил бува қоронгида ариқдан сакраб бир деразани тақиллата бошлади. «Шу экан-да», деди Азимжон ичиде севиниб. Уй пештоқи пухта ганчланган, учта катта деразаси кўча томонда, тарновлари ҳам, кўча вишиги ҳам қизилга бўялган... Лекин ичкаридан ҳеч ким жавоб бермади. Очил бува яна қаттиқроқ тақиллатди.

— Шуми ўзи?

— Ҳа, шу. Мен бирорнинг эшигини билмай тақиллатаманми, болам.— Яна тақиллатди.— Кончилар шунақа қаттиқ ухлайди ўзи.

— Ҳой, ким керак сизларга?— деди нариги бегдаги йўлкадан ўтаётган бир йигит. Жононни кузатиб қайтаётган бўлса керак, шошиб кетиб бораради.

— Гозиев шу ерда турадими?— деди Очил бува. Акбаралининг фамилияси Гозиев эди.

— Йўқ, музей бу, музей!— деди йигит тўхтамасдан.

— Музей?!

Йигит шошганча жўнаб қолган эди. Қанақа музей, музейни нимаси? Яна дарвозани тақиллатишиди. Садо чиқмади. Қаёққа юришини билмай, анчагача туриб қолдилар, кўчада биронта йўловчи учрамаса-я...

— Вақт кеч-да, вақт кеч...— деди Очил бува хуржунини бу елкасига олиб.— Менга қара, биронта меҳмонхонаси бордир, бориб ётайлик, жуда толиқдим. Эртага бир гап бўлар...

Меҳмонхона тез топилди: чироқлар кўпроқ томонга юришган эди, катта чорраҳадан чиқишиди, ундан сал нарида икки қаватли жўнгина меҳмонхананинг вивескаси кўринниб турарди.

Навбатчи, хүшмүомалагина, уйқусираган бир кампир, уларни йүлакнинг нариги бошидаги катта хонага жойлаштириб, чой дамлаш учун обжўши қасрдан олишни ҳам кўрсатиб қўйди. Яхши уйқубот жой экан. Бир қаватли дегизадан узоқдаги тоғ дарёси Шодасойнинг бир меъёрда шовуллаши эшитилиб турибди.

— Мана,— деди ўзи кўтариб Очил бува,— шукур, етиб келдик. Бемалол дам олайлик. Акбара-лини бўлса эртага топиб оламиш, ҳеч қаёққа кетмайди.— У этигини ечиб, одатича каравотга чиқиб чордона қурди. Шундай бир ўтириб соқолини тутамлаб чапга бурамаса нафас ростлагандай бўлмас әди.— Лекин музей эшигини қоққанимиз қизиқ бўлди,— деди у яна,— шаҳар жуда ҳам ўзгариб кетибди-да, а?..

Чарчаган Азимжон елкасини қисди. У қўл ювгач, қишигини столга ёзиб, нон синдириди, хуржунни ёнига тортиб ковлаштира бошлиди Очил бува нафас ростлагач тунука чойнакни олиб, чой дамлагани чиқди.

«Кубовая» деб ёзилган хонани очсан, ҳаммомдагидек иссиқ ҳовур гун әтиб юзига урди, бурчакда катта бак шарақлаб қайнаб ётар әди. Очил бува чойни аччиққина қилиб дамлаб, орқасига қараса, бир одам қайноқ сув олмоқчи бўлиб пиёла тутиб турибди.

— Чой қўйиб бера қолай,— деди.

— Сув ҳам бўлади, дори ичмоқчи әдим,— деди ҳалиги одам. Очил бува унинг юзига қарамади, буғ ичиди кўриб ҳам бўлмасди.

— Чой яхши, тутинг пиёлангизни, сазобталаб одаммиз,— тўлатиб қўйиб берди, чойнинг хушшўй ҳиди димоқта урди.

— Раҳмат,— деди нотаниш одам.

Очил бува чойнагини кўтариб йўлакка чиққанда, ҳалиги одамнинг товуши қулогига танишдек туйилиб, тўхтаб қолди. Қайтиб кирмоқчи әди, у одамнинг ўзи чиқиб, лимлим тўла пиёласига тикилганча ёнидан ўтиб кетди. Ўтиб кетди-ю, нарироққа бориб у ҳам тўхтади. Лекин орқасига қайрилиб қарамади, чолнинг тўхтаб турганини сезган әди.

— Менга қаранг, болам,— деди Очил бува у томон юриб, у одам ҳам ўтирилди. Очил бува шундоққина рўпаратасига бориб тўхтади. Улар бир-бирларининг юзларига тикилиб қолишиди.

— Сен...— деди Очил бува секин, ундан кўз узмалан ҳолда этилиб, иссиқ чойнакни ёнига, поёндоэга қўйди. Яна

тиклииб қолишиді. Йұлакнинг у бошидаги чироқ үларнині төвларини хира ёрттар әди.

— Бува!— деб хүнүк қичқириб юборди ҳалиги киши, пиёла құлидан тушиб синди. Улар құчоқлашиб кетишиди.

Бу — Ақбарали әди. Очил бува уни үйрға таниди. Вақт күп үтганидан әмас, етти йилда одам мұнчалик үзгәрмайды. Үттис ёшида бүнчалик қаримайды. Ақбаралинин ҳәстида, шубҳасыз, бир мусибст жөберған әди. Унинг сияғи қолибди холос. Еноқлари түртіб чиққан, оқ оралған соч-соқоли үсік, қүзларіда нур йүк. У ғапи-ролмай қолди, күз тағидаги күк халтачалари титраб, иғ-лаб юборди.

— Касалмисан, болам?

Ақбарали енги билан юзини түсіб, бош силкіди: «Йүк».

— Қамоқдан чиқдинми? — деди Очил бува тикка қараб.

Ақбарали бош қимирлатди: «Йүк».

— Нега бу ерда юрибсан? Меҳмонхонада...

Ақбарали чүкүр ботған қүзларі билан бобосига изти-робли тикилди: «Хали әңе нарасдан хабариниә үйк әкан...»

— Ҳаммасини айтиб бераман. Сизга айтиб бераман, бува...

— Үзөк ғапми?

— Үзөк ғап.

— Биз сени қидириб юрибмиз... Азимжон ҳам шу ерда.

Ақбарали түшүнмади: «Нега қидиради? Азимжон ким?»

— Азимжон-чи, сенға аммавачча бұлади. Чет әлдан... Сени күргән келди.

Ақбарали түшүнмади. Унині чалкаш, заиф үйлари бошқа ёқда өкани юя-қүздан билиниб түрарди.

— Бува, сизга айтиб бераман... фақат сизга.— У Очил бувани үз хонасига етаклади. Хона ғира-шира, совуқ, бир стол, бир каравот; аллақандай құланса ҳид аңқири әди. Очил бува деразаны очиб хонани шамоллатғач, Азимжон-ни чақириб келди. Азимжон патнисда нон-чой құтариб кирди. Танишған бұлдилар, Ақбарали унға тикилиб түр-ди-ю, индамади, кимлигини билолмади чоги. Азимжон ҳам қариндошини бошқача тасаввур өтгани учун, ҳозир уни күриб бирдан ғап тополмади.

— Гапир,— деди Очил бува. Унині чарчоги ҳам, үйкүси ҳам қочған, күнгіли бир шумлукни сезігандай, кекса, ҳорғын юзини бетоқатлик құланкасі қоплаган әди.

Хуллас, дүстларим, Ақбарали қиссасыра ҳам навбат етди. Лекин шу пайт хәёлимға бир ривоят келиб, у ҳам шу дафтардан ўз үрнини талаб қиляпти. Шунинің үчүн рұхсанғиз билан, аввал.

РИВОЯТ

Тошбақа судралыб бормоқда.

У бутунлай тупроқ рангиде. Бүйінлари бурушган, күзлари үлік. Жони бор. Қимирлайди. Қаёққа бораётганини билармикин? Мунча секін қимирлайди? Қони совуқ бұла-са керак-да. Бундай жонивордан үлік ернинг ўзп яхши әмасми?..

Тошбақа бир замонлар тошбақа әмас экан. Улдабурон ва чаққон, хүшибічім махлуқлардан бири экан. Үтлоқларда майин барралардан тамадди қилиб, япроқларда йылтиллаган шабнам томчиларидан чанқоғини қондиріб, күм-күк сымонга тикка қараб, жониворлар орасыда күркем ва магрур, ҳаётнинг завқини суриб, дориломон яшаб юрап экан.

Күнлардан бир күн Чангали Мозандарон томондан йи्रтқич ҳайвонлар мұр-малахдек бостириб келиб, жониворлар ўртасыда жаңгу жадал, ұарбу зарб бошланибди. Лак-лак лашкар кетидан лашкар келибди, аскар кетидан аскар; жониворлар босқынчи йириктіларни дам орқага суриб бориб, дам ўзлари чекиниб, күп қурбон беришибди, қырқ үйл қирон бұлыб, төг этакларидаги яшил үтлоқлар қиәзил қонға беланибди.

Құмурсқадан тортиб филгача, катта-кичик ҳар бир махлуқ урушнинг тақдирини ҳал қиладиган бир пайт келганды, ёнидаги шерікларининг ҳалок бұлаётганини күриб, тошбақаның күнглиға бир шумлук, бир гулув оралабди: «Менга навбат келяпти-ку, үлиб кетавера-манми?!

Осмон жуда тиниқ, банорас экан. Яшил үтлар, ранг баранг гуллар майин шабадада аста тебраниб, ҳаётнинг нашъасини күз-күз қиласмиш.

«Йўқ, йўқ, мен ўлмайман!» дебди тошбақа. Дебди-ю, яна жаңгга кирибди. Лекин яшин чақнаб, ер титраб, яна

ёзниң құли баланд кела бошлаганда, унинг юрагига яна ғулув тушибди. Шу бир зумлік таҳлигадан қалтираб кетген тошбақа үзини беихтиёр сағдан четта олиб, йұл ёқасидаги тошлар орасыга яширинибди. Дүстлари буни пайкамай, ёвга қарши қоюлы жанғга кириб кетаверишибди. Тошбақа әса тошлар орасыдан бошини чиқарып жаңг суронига қулоқ солып ётибди. Аламли фарёдлар, йиртқичларнинг даҳшатли бўкиришлари, дўстларининг үлим олдидаги ёлворишлари әшитилибди. У әса «Бўлар иш бўлди», деб титраб-қақшаб ётаверишибди, энди қайтиб чиқса дўстга ҳам, душманга ҳам эл бўлолмаслигини билибди.

Яна қирқ йил қирғин бўлиб, кўп дўстлари ўша майдонда ҳалок бўлиб кетибди. Ўз ери учун жонини тиккан жониворларни ёв енголмабди. Душман чала үлик лашкарларини судраб чекинибди. Булатлар тарқаб, чараклаб офтоб чиқибди. Жаңг суронлари тинган хушҳаво ўтлоқларда яна қўзи-қулуналар ўйноқилаб, қушлар сайрай бошлабди.

«Энди хавф ўтиб кетди, мен ҳам аста чиқай-чи», деб бизнинг тошбақа ҳам бир қимирлаган экан, ётган жойидан силжиёлмабди. Қўл-оёғи, боши қимирлармишу ўзи силжиёлмасмиш. Қараса, қирқ йилдан бери писиб ётаверганидан, тагидаги тош билан устидаги тош бир-бирига эт ўриб, туташиб кетибди. Боши билан қўл-оёғигина чиқиб ётганмиш.

Энди нима қилиши керак? Ост-устига қопланиб қолган тошларни ҳам судраб, иккى кадам йўлни бир неча кунда ვўрга босиб, тўрт оёқлаб ёнидаги йўлга чиқибди. Чиқса, буни ҳеч ким танимасмиш, тош, деб ўтиб кетаверишибди. Бирор таниса ҳам нима дерди, нима деб тушунтиради? Ундан кўра, энди у ҳеч кимга индамагани, уни ҳеч ким танимагани маъқул. Шундай ёлғиз, кимсасиз, тош ичидан яшашга тўғри келади. Бироқ яшаш учун овқат ейиш керак. Ўт ичига кирай деса, тўнкарилиб қолишдан қўрқади. Шунинг учун йўл юриб, «Онда-сонда тиканларни ерман», деб, жонсиз саҳроларга чиқиб кетибди.

Ушандан бери унинг оти тошбақа экан.

Осмонни кўрмайди, офтобни кўрмайди, бир умр ёлғиз, тош косаларини тавқи лаънатдек судраб оламдан ўтиб кетаркан. Болалари ҳам қалқон ичидан туғилиб, азоб билан тош судраб яшаб, тош ичидан азоб билан ўлиб кетар экан. Уша бир зумлік қўрқоқлиги учун кўпроқ азоб тортсинг деб, худо ҳам унинг умрини ҳамманикидан узун қилган-

миш. Бу азоблардан унинг юзлари доим бурушган, жонсиз кўзлари ҳамма вақт ерда, ранги эса тупроқ билан тенг, бир яшил барг дардида саҳро кезиб, тўрт юз йилдан бери имиллагани-имиллаган...

Тошбақа ҳамон судралиб бормоқда..

ҚИССА

«Энг даҳшатли йиртқич — қўён».

Насридин Афанди

Акбарали кутилмаганда, кечаси кириб келди. Усти боши ҳўл, этиклари лой, соч-соқолидан ёмғир суви томарди. Қоронғида юзлари оқаринқираб кўринди, худди намгарчилик куз кечасини бошлаб кирган эди даҳлизга.

Шу кунлари тушида ҳам, ўнгида ҳам Шодасойни кўриб, ёғиз ичикиб ўтирган Шарофат хола ўглиниң юзига тикилиб оқ қарамади ҳам — кексаликдаги бирдан-бир ширин орзусининг ушалишидан кўнгли бўшашиб, йиглаб юборди. Ниҳоят! Ниҳоят Акбаралиси ваъдасининг устидан чиқиб, уни олиб кетгани келибди. Ахир, Акбарали бир йилдан бери «Сизни Шодасойга олиб кетаман», деб ваъда бериб келади. Мана ниҳоят, орзуси ушаладиган бўлди Шарофат холанинг. Шодасой, она юрт!

Шарофат хола Шодасойдан чиқиб кетганига тўрт йил бўлган бўлса жонажон тог даралари бир кун ҳам кўз ўнгидан кетгани йўқ. Аслида ўзи Акбаралининг дадасидан кейин иккинчи эрга тегиши ҳам, Шодасойдан чиқиб кетиши ҳам хато бўлган эди. Кимсан Очил буванинг севган келини, бева бўлса ҳам, ўғли билан бинойидек яшаб турган эди, иккинчи эри раҳматлик, бошини айлантириб, қаёқларга олиб кетди. Буни уруғларидан ҳеч ким юзига солгани йўғу, лекин йўқламай қўйиншди. Айниқса иккинчи эридан ҳам бева қолгач қийин бўлди унга, энди ич-этини еб, Шодасойни ўйлагани-ўйлаган. Бу узоқ шаҳарда тўртинчи қаватдаги ҳувиллаб ётган икки хонали квартирада ёғиз ўзи, шу ёшида... Яна ўша кондаги Акбаралисига суюниб қолган эди.

— Келдингми, айланай болам,— деб гиргиттон бўлди Шарофат хола шунча сарғайгандарини бир зумда унугиб. У юрак касали, упка қисишидан юзлари бир оз солқи, икки эрнинг доғида соchlарига барвақт оқ оралаган, лекин

күзлари тиірек, чеҳрасидан жувонлик ҳусни қочмаган бўйдоргина аёл. Узоқ ивириди, тинмай гапирди, ўғлиниг этигини тозалади, ёпинчиини сиқиб қозиқа илди, чой дамлади...

Бир вақт қараса Акбарали суюниб ўтириб ухлаб қолибди. Шарофат хола шундагина унинг келгандан бери оғиз очиб бир гап айтмаганини эслади, шундагина унинг қутсиз юзини кўриб, қўрқиб кетди.

— Чарчабди, бола факир...— деди-да, якандозга болиш ташлаб, ётқизиб қўйди.

Ўзи бўлса кечаси билан ухлаётмай чиқди, у ўғлининг эрталаб: «Қани, ойи, бўла қолинг, қишлоққа кетамиэ!» дейишини орзиқиб кутарди. Ахир сабри чидамай, саҳарлаб туриб ўғлидан бир хабар олди, лекин Акбарали ҳали донг қотиб ухлаб ётарди.

Шу ётганича у эртасига кечга яқин күзлари қизарип, қовоқлари салқиб турди. Онасига аллақандай бегона назвар билан қараб, бошини әгди. Кейин имирсилаб соқолини олди, дераза олдидা ташқарига қараб туриб колди.

Ҳавода куни билан рўшинолик кўринмади. Кузнинг калта, хира куни дарров тугаб, шаҳар томларини намчил оқшом қорониси қоплади.

Шарофат хола ўғлидан ўзи кутлан гап у ёқда турсин, бошка бир тузукроқ гап ҳам эшитмади. Энди у ўз орзу-ларидан умидини узинб, бошка бир ваҳимага тушган, Акбаралидан хавотир олиб қолган әди:

— Тобинг йўқми, болам?— деди у секин ўғлининг ёнига келиб.

— Йўқ, ойи... соғман,— деб ўғли унга майин қаради.

Хайрнат, ўша-ўша Акбарали, онасига меҳрли, овози отасиникидек ширали, беозор. Шарофат хола, унинг бу ҳолатига мен сабабчимиканман, деб жуда қўрқсан әди, унинг майин қарашидан сал далда топди.

— Ишинг тузукми?— журъатсизгина сўради у.

— ...Х.

— Мени олиб кетгани келдингми ахир?

Акбарали ундан ўзини олиб қочмоқчи бўлгандек нариги дераза олдига борди, тескари туриб жавоб берди:

— Йўқ, бормаймиз, ойи, мен у ердан кетдим...

Шарофат хола шум хабар эшитгандек, ичидан қалтираб кетди. Йўқ, бу гапниг мазмунидан әмас, соғинган Шодасойга бормайдиган бўлганидан әмас, ўғлининг гала-ти товушидан сесканди.

— Бутунлай-а?

— ...
— Бошлиқларинг билан чиқишлоамадингми?

— ...
— Нега ахир, болам?

— ...
— Ё бир иш қилиб қўйдингми?

— Йўқ! Йўқ! Йўқ! — деб бирдан ловиллаб кетди Акбарали. Бўғилиб ўшқирди. — Кетсам ҳақим йўқми? Истаган жойимга боролмайманми, сўрайверасизми? — У асабий ҳолатда ёқасини бўшатиб, тарақлатиб деразани очиб юборди. Совуқ шамол хонага нам ҳаво билан ёмғир томчиларини учирив олиб кирди.

Шарофат хола қўксига қўлини қўйиб, букчайиб қолди. Бу сафар ўғлининг товуши яна ҳам хунукроқ, бегонароқ эшитилди. Бирон кулфатга йўлиққани аниқ, маъюс қўзларида аллақандай ҳадиксираш, дард бор.

— Ўзинг гапирмаганингдан кейин сўрайман-да, болам, Кутавериб... жигарим әзилиб кетди. Ўша гапиндан бери қўзим йўлингда. Елғизман. Қариб қолдим... Бағримга босарман деб...

Акбарали дағаллигидан хижолат бўлиб онасининг ёнига келди-да, бошини қўксига босиб, елкаларини сидади.

— Ойи... — товуши паст, лекин ҳамон бегона, хаста эди. — Ойи, мен сизнинг олдингизга келдим, сиз билан бирга бўламан. Ишга кираман... Ёмонми, катта шаҳар!

— Нега ёмон бўлар экан, болам, ёмон әмас, тан-жоннинг омон бўлса бўпти ишқилиб..

Она шундай деди-ю, лекин кўнглида бир ваҳима темирнинг зангидаи ёпишиб қолди. Энди у Шодасойни тамоман унутган, фикри-ёди ўғлининг дардида эди: нима бўлди унга? Ишлаб турган жойини бекордан-бекорга ташлаб келаверадими? Ўзича ташлаб келган бўлса, унда нега бунча изтироб чекади? Бола бечоранинг рангига қараб бўлмайди. Бир нимани яширияпти? Е бирон хотин-қиз...

Шарофат хола калававинг учини топгандек, сал ўзига келди, қўли ишга қовушиб, ўғлини ўз ҳолига қўйди. «Бирон қиз важидан бўлса, бир кун әмас-бир кун қулфи-дилини очар ахир», деб ўзига тасалли берди. Уйланмай ёши ўтиб кетаётган ўғлининг тоҳо қизлар ҳақидаги гаплари Шарофат холага ҳамма вақт сиоли бир қувонч бағишлар

әди. Ҳозир ҳам шу фикр билан іопаниб, үғланинг ғалати ахволига чиройлироқ тус беришга уриниб, үз ишлари билан овора бўлди.

Акбарали бўлса ҳамон камгап, деразага қараб ўйлагани- ўйлаган, соқол олишини әсидан чиқарип қўяр, соқол-мўйлови ўсан ҳолда кўчага чиқиб кетар, қайтиб яна тор уйга сиғмагандек дераза олдида қотиб турар әди.

— Гапирсанг-чи, болам, үз ёғингга ўзинг қовурилгунча, дардингни айтсанг-чи,— дер әди Шарофат хола кечқурунлари.

— Нимани гапираман? Иш қидиряпман. Топилиб қолар...

Гапиради-ю бошқа нарсани ўйлади — онаизор билиб турибди. Бир ҳафтанинг ичидаги сўлиб қолди бояқиш. Дарди бўлакка ўхшайди.

— Мендан дардингни яширма, болагинам, юрагингда борини айтсанг, енгил тортармидинг.

— Нимани айтаман! — деб яна жеркиб берди Акбарали.— Үз ҳолимга қўясизми, йўқми!!! — У курсини бир тепиб, ташқарига стилди. Эшик тарақлаб ёпилганда онаивор тарсаки еган одамдек кўзини чирт юмиб, кўксини ушлаб қолди. Ўпкаси қисиб, дераза томонга, соф ҳавога интилди. Деразанинг ромини ушлаб пастга қараган әди, бирдан кўзига ажал кўрингандек боши гир айланаб ўзини орқага ташлади. Тўртинчи қават жуда ҳам баланд, кўча ўпқондек чуқур. Шарофат хола сира деразадан пастга қараб кўрмаган әкан. Акбарали ҳар куни қарайди. Нега қарайди?..

Она қўнглини даҳшатли ўйлар чулғади, вужудини қўрқинч босиб, деворга суюнганча ёлғиз йиғлади. Үғли бадбахт. Кўриниб турибди — у бадбахт. Қандай касофатни бошлаб келди? Зора унутиладиган бир нарса бўлсал «Иш топаман», деяпти, иш топса балки унут бўлиб кетар...

Шарофат хола дармонсиз юриб бориб каравотига ёнбошлади. Үғли қайтгунча анча ўзига келиб қолди.

Акбарали әтигини мойлатиб, бир оз очилиб қайтди. Дастурхон устида онасининг маъюслигини кўриб, гап очди:

— Сизни хафа қилдим, ойи...
— Иш қидирдингми?
— Яхши иш ваъда қилишяпти.
— Ишга кириб олсанг бўларди. Уч ҳафта бўляпти.
Зерикяпсан.

— Пулим бор, мана олинг,— Ақбарали дастурхон остига анча пул қўйди.— Тузукроқ иш қидиряпман.

— Ҳа, илгаригисига ўхшаш мартабаликкина иш топилсайди..

— Илгаригисини гапирманг!— Ақбаралининг товуши яна синиқ косадек жаранглади.

«Йўқ, йўқ, у мени ўйламаяпти. Оlam кўзига қоронғи. Худоё худовандо, нима гап ўзи, бу нима азоб?»

Аммо бугун Ақбарали ухлади, унча ётоқчиламади. Шарофат хола ҳар кечада унинг уйқусини пойлайди. Уйқусинигина әмас, умуман, ўзини ҳам, негадир деразани ҳам пойлайди, ухламайди. Ҳайрият, бугун Ақбарали тузук ухлади, ҳатто жиндек хуррак ҳам отди бир зумгина.

Бунинг устига, эртасига «ишга кирдим» деб ҳам келди. Ўтириб нонушта қиласидан бўлди. Иштаҳаси тузук, баъзан гаплашиб ҳам ўтиради. Шарофат холанинг кўнгли жойига туша бошлади. «Шукур-әй, болагинам-әй, жонимни ҳалқумимга келтириб, тоза юрагимни ёдинг-ку...» дерди ўзига-ўзи уйда ёлғиз қолганида. Ўғлига тинмай парвона бўлар, ишдан кутиб олар, эрта туриб кузатиб қолар, кийим-бошини ювиб-тозалаб, гўжасини, маставасини вақтида иситиб берар, ҳориб-чарчаб кечалари тош қотиб ухлар эди.

Ақбаралининг ҳам рангига қон югурди, унинг юриштуришида сал-пал паришонлик бўлса ҳам, илгаригидек әмас.

У комбинатга электрик бўлиб ишга кирган эди. Қиши билан янги цехни ишга туширамиз, деб ҳар куни ҳамма қатори тонгдан шомга қадар ишда бўлди. Баъзан кечалари ҳам чақириб қолиша, йўқ демай, брезент шимини кийиб, шалдир-шуллур занжирили «темир тирноқ»ларини елкасига илиб чиқиб кетарди. Одам қаторига кириб туппатузук бўлиб қолди. Келган кунларидаги кайфияти зери-кишдан экан-да. Ишга кирди дегунча ўзгарди-қўйди. Шарофат хола ҳам худди шундай бўлар, деб ўйлаган эди. Меҳнатда гап кўп.

Баҳор яқинлашиб қолди. Қиши бўлмади деса ҳам бўлади, ёмғир билан ўтиб кетди. Тўргинчи қаватнинг деразасидан бутун шаҳар фақат томлардан иборат бўлиб кўринарди; қизил, кўк тунука катакларини, чеккароқ маҳалларнинг сарғиши черепица томларини ёмғир топ-тоза қилиб ювган. Қаердадир, уфқнинг нарёғида эрта баҳор момақалдоригининг сўнгги, бўғиқ гулдуроси эштилади.

Акбарали сипк дераза олдидан туриб, ошхонага чиқди-да, газ плитанинг қулогини буради, капфорка шарақлаб қайнаётган рух чойнак тагидаги зангори тилини лип этib ютди.

Товоқчада қаймоқ күтариб кириб келган Шарофат хола ёмғир суви сирқиб турган нимчасини бошидан олиб қозыққа илди.

— Оби нон билан мана буни еб ол-чи, болам, ҳозир чой дамлаб бераман.

Акбарали әринибгине келиб столга ўтирди. У әнди ўттизлардан ошган бўлса ҳам, юзига бевақт кексаликкинг нуқси уриб қолган, тароксиз соchlарига оқ оралаган, ҳорғин, сўлғин әди. Шарофат хола чой дамлаб келиб, нон ушатди, ўзи ҳам ўтириб, узун уҳ тортди.

— Энисидан чиқолмайдиган бўлиб қолдим, болам, нафасим қисади.

Акбарали унга ачиниб, меҳр билан қаради-ю, индамади. Онаси кекса, сўнгги ойларда гавдаси бирдан чўкиб, чеҳраси камдан-кам очиладиган бўлиб қолган әди. Акбарали унга қараб-қараб қўйди, лекин назарни товора маъносизланиб, кўзлари ҳеч нарсани илғамаётгандай бўлиб қолди, хаёли бошка ёққа оғди шекилли. Онаси яна гап бошлагандагина, беихтиёр ўзига келиб, қаймоқка нон ботиди.

— Кирда лола гилам бўлиб кетибди, дейди. Болалар қучоқ-қучоқ қилиб териб келишган әкан, ҳаммасининг баргидаш шундоқ ғубор.

— Ёмғир ҳам ювомбдими? — ҳафсаласизгина сўради Акбарали чой ҳўплаб.

— Ёмғир ҳам юволмабди, қурум-да қурум. Бу комбинатларингнинг мўрисидан озмунча гард учадими?

Акбарали индамас, иштаҳаси нон чайнар әди. Онаси давом этди:

— Ўзимизнинг Шодасий лолалари әсингдами, ўтдек ёнарди-я! Гард-ғубор йўқ, шабнам қўнса анор донасидай қизарив, милтилаб турарди.

— Айниқса тегирмоннинг пастида... — деди Акбарали бирдан товуши юмшаб. Ажинлари ёзилиб, юзиди болаларча соддалик пайдо бўлди. — Чимликсой бўйида тўп жийда билан тераклар ҳам турганимкин?

— Тургандир шовуллаб, — деди она ҳам маъсум чеҳраси очилиб. — Болаликда юргурган сўқмоқларинг шундоққина кўз ўнгимда турибди. Манзуралар билан шийпонда

әтиб қолганларингда азонгача хавотир олиб қалтираб чиққанман. Сутдек ойдин эди..

— Хавотир олиб нима қиласдинги... — деди секин, ширин хотиралардан бўшашиб кетган Акбарали.— Чумил-ғанимиз ойдинда... Шодасойнинг сувидан мусаффо сувйўқ.

— Одамларини айтсанг-чи, болам!..

— Манзура тушимга кирса нуқул эски Чоргузарда қўраман... Клубнинг олдида-чи, ҳов мажлис бўладиган жой...

— Нега билмас әканман Чоргузарни!..

— Ҳидирили бува оқшомлари сада тагига шакароб қилиб сув сепганида, қуёш тапти аралаш райҳон ҳиди анқиб кетарди. Ҳали-ҳали димоғимда турибди...

Шарофат хола ўғлининг ҳам товушида ажиб қўмсанг оҳангини, кўзларида маъюс хаёлчанликни сезиб, эски дарди лип әтиб юзага чиқди. Иссиқ кафтини унинг қўлига қўйди.

— Қайтиб кетайлик, болам,— деди паст товуш билан, ялингандек,— мен ҳам бамисоли пишиб турган меваман, бугун бор, әртага йўқ, болам. Қишлоғимиэга қайтайлик.

Акбарали қўлини тортиб олди, ўрнидан туриб сутнинг кўпигидай кўтарилиб кетди. Ширин хотиралар ҳам, хаёлчанлиги ҳам бирдан йўқолган эди.

— Қишлоқ йўқ ҳозир у ерда, неча марта айтаман сизга, шаҳарча, кою шаҳарчаси бўлиб кетган.

Шугина гапни секинроқ айтса ҳам бўларди. Онасини яна ранижитди. Шарофат хола дастурхонни йигиштирас экан, ер остидан ўғлига қараб қўйди Энди у билан гаплашиб бўлмаслигини билиб:

— Жаҳлинг чиқмасин, болам...— деб қўйди.

Акбарали қовоғи солинганча коржомасини қўлтиқлаб ишга кетди. Рўмоли елкасига тушган Шарофат хола бояги ўрнига мукка тушиб, оппоқ бошини икки кафти орасига олди. Момақалдироқ худди том тепасида қаттиқ гумбурлади-ю деразалар бирдан қоронғилашиб, шаррос ёмғир қуя бошлади.

Она-бала ўртасида бундай суҳбат биринчи марта бўлаётгани йўқ. Гап ўзидан ўзи бошланиб кетади-да, охири дилсиёҳлик билан тугайди. Кейин, «Бир чеҳраси очилиб келса әди», деб кечгача йўлига кўз тутади онаизор.

Йұқ, ишга жойлашғандан кейинги бириңчи қувончлар күп ұтмай сұнди. Акбарали яна бояги-боягидай рұксиз, құтсиз, индамай кириб келиб, кийимини ҳам ечмасдан каравотта үзини ташлайди. Бирпасдан кейин туриб яна дераза олдига боради, столда чойи совиб, онаси баъзан үтирган жойида мудраб қолганини ҳам сезмайды.

Хәлида такрорланаверіб, занғлаган мих билан үйиб ёзилғандек хотирасига үриашыб қолған үша совуқ күз, үша воқеалар яна күз үнгига келади. Елғиз қолдими — көлиб чирмашаверади. Елғизлик әса унга ҳамиша йүлдош. Күпчилік орасыда ҳам, онаси билан ёнма-ён үтирганда ҳам у ёлғиз. Хәлида үша үйларидан бошқа әч нарса йұқ. Үша воқеаларни хәлидан кун-бакун үтказиб, үзиге нақот излайди. Тополмайди...

...Шодасойда қаёқдан ҳам пайдо бұлды у киши! Оти Бектемир әди. Акбарали унинг отини тилга олгиси келмайди, құрқади. Үйқуда алаҳисираб айтиб қўйиши бор.

Кечаси келиб деразани тақилатади. «Оч, Бектемирман. Дадангнинг ўртоғиман», деди.

Акбарали унақа одамни билмасди. «Дадангнинг ўртоғиман», деганидан кейин, туриб әшикни очди. Ҳали-ҳали күз үнгига турибди: бир күзи күр әди бу одамнинг. Кириб келиши билан брезент қалпогини елкасига туширида-да, Акбаралини үз боласидай бағрига босди. Ундан димиққан хом тери ҳиди келарди.

— Акбаралимиди отинг?

— Ҳа.

У халтасини бурчакка қўйиб, ёмғирлигини ечди. Устида шиджаги ҳам йұқ, қўйлакчан әди. Акбарали шунча тикилса ҳам танимади. Лекин отаси тенги одам әди. Жуда узоқлардан, күп қийинчиликлар кўриб келган бұлса керак, ниҳоят бошпаана топганидан рухи тетик, жиҳозларга тикилиб-тикилиб қарап, иссиқ печкага құл текки-зив кафтини кафтига ишқар әди.

— Чой қўйиб юбор. Ойинг йўқми?

Меҳмонга чой қўйиш әсига келмабди. Шошиб қолди Акбарали. Чойга уринди.

— Ойим... бошқа әр қилиб кетганлар.

— Э-ҳа...— деди Бектемир чўзиб. Стол ёнига үтириб, үз уйидагидек енгини шимарди.— Шундоқ дегин,— деди яна үйчан. У Акбаралидай баланд бўйли, юзини чуқур

ажинлар тилкалаган, күр күзи юмуқ, ичига чүккан, қора, чүтири одам әди.— Биз даданг билан урушга бирга жүнаган әдик.. Бир эшелонда,— деди бошқа сүз тополмагандай.— Капсанликман, ҳов тоғдан.

Шугина экан-ку. Акбарали, дадамга жуда яқин одам-микан, деб үйлаган әди. Ҳафсаласизгина чой дамлаб келди.

— Дадам урушнинг биринчи йилиёқ ҳалок бўлган,— деди.

— Биламан. Эшитган әдим.

— Ҳозир қаёқдан келяпсиз?

— Бунинг тарихи узоқ...— деди меҳмон. У чой ҳўплади-ю, ҳеч нарса емади. Бошидан кўп савдолар ўтганлиги кўриниб турарди. Чиндан ҳам тарихи узоқ экан, кечаси билан гаплашиб чиқиши.

Бектемир 1942 йили Моздок яқинида қуршовда қолиб, уч ой жанг қилгандан кейин, очликдан сулайган, ўқ-дори-сиз ўн етти ярадор билан бирга душманга асир тушди. Дармонга кириб олай, сал ўзимга келай, деб лагерма-ла-геръ юриб, ҳамма танишларини йўқотди. Уларни бир жойда узоқ тутишмас, дам аллақандай ер ости корхонасига, дам тоинель қурилишига, дам тош карьерига қўйишар, кечалари билан нотаниш йўллардан колонна қилиб ҳайдашар әди. Бектемир бу йиллар ичиде не-не одамларни, не-не азобларни кўрмади, бир неча тилларни ўрганди, неча-неча ўлимлардан қолди, неча хил касалликларга йўлиқди. Энди унинг бир кўрмагани ўлим әди. Ҳамма нарсадан умид узиб, ўлимни кутар әди у.

Урушдан кейин уларни ҳамма унуби ташлаб кетган асиirlар лагеридан америкалик солдатлар келиб қутқазди. Шундан кейин Бектемир ажалга чап берди ҳисобу лекин энди унинг учун дарбадарликнинг янги даври бошланган әди. Европада әлма-әл судралиб юриб ризқини терди, икки соғлом қўлидан бўлак таянчи йўқ әди. Гапларга қараганда, Ватанга қайтиш хавфли, у ерда унга ўхшаганлар учун яна лагерлар тайёр әмиш..

Лекин йўқ, ватангадоликнинг азоби гўр азоби билан тенг әкан. Ўн уч йил саргардонликдан кейин юрагини ҳовучлаб бўлса ҳам юртига қайтди. Қайтиб келса, «Яхши қилибсиз, боринг, оиласиз билан тирикчилигингиизни қилинг», дейишибди.

Бектемир пешанасига тарс этиб урди, ўрнидан туриб кетди.

— Келганимдан бери биронта танишга күрииганим йўқ, сени қора тортиб келдим, Акбарали. Дадангни яхши кўриб қолган әдим, келишим билан лоп этиб эсимга тушди...

— Овқат олииг, Бектемир ака...

Бектемир дастурхонга қаради-ю, ҳеч нарсани кўрмади, у изтиробда эди.

— Менга қара, мен... мен бир иш қилишим керак. Нимадир қилишим керак, биласанми!..

— Бола-чақа омон эканми?

— Ҳа, хотиним, қизим... Лекин ҳали уйга борганим йўқ, юрак дов бермаяпти.

— А?

— Улар менинг тирик эканимни билишмайди. Қайси юз билан бораман? Нима деб бораман? — Бектемир ялан-фоч кўксига, юрагига, чўнтакларига шапатилаб, жаҳл билан гапирди: — Нима билан бораман? Мен... бир иш қилишим керак.

— Ишга киринг.

— Ҳа, аввал — иш. Сенга келганимки... менга бир ин топиб бер, ука. Шундай касб керакки, қасд қилиб қўйдим: кеча-ю кундуз ишга шўнғиб кетай. Токи одамлар мени кўрмасин, фақат меҳнатимни кўришсин. Меҳнат! Меҳнат! Меҳнат! Бошқа нарса керак эмас. Шундагина бир куни бориб хотиним билан қизимнинг оёғига бош қўйсан, балки гуноҳимдан ўтишар. Акбарали, ука, сенга ёрилдим, ёрдам қилас...

— Акбарали! Ҳов, Акбарали!

Мудраб ўтирган Шарофат холанинг кўзи очилиб кетди. Қараса, Акбарали ҳамон дераза олдида турибди-ю, кўчадан чақираётган ўртоқларининг овозини эшитмаяпти.

— Болам, чақиришяпти.

Акбарали хаёл чангалидан базур қутулиб, толғин кипприкларини тез-тез қоқди-да, пастга қаради.

— Ҳозир, Абдусамад!

Кийина бошлади.

— Чой ҳам ичмадинг.

— Йиғим келмаяпти. Буфетда ичарман.

Майли. Ҳайриятки танишлари. ўртоқлари пайдо бўла бошлади. Ўшалар билан бўлса, яхши-яхши ошна-огайни ортиурса, алақсиб кетар, уннутилар ер юткур азобли ўйлари.

Шарофат хола билса әкан бу ўйларнинг нималигини! Она у ёқдан ҳам ёндашиб кўрди, бу ёқдан ҳам. Айтмади. Айтмайдиган гапга, битмайдиган ярага ўхшайди. Ишқилиб, энди янгиланмаса бўлгани. Ўғлиниң мана шу ёр-дўстларидан умиди катта.

Ойлар ўтиб, Акбарали аичагина ўртоқлар орттириди. Ҳудди Шарофат холаниң ўйлаганидек, юзига ранг, овозига жаранг қўшилиб яна бир оз очилди ўғли. Ўртоқлари билан «гурр» этиб кириб келар, «гурр» этиб чиқиб кетар эди. Футболгами, лоло сайлигами — она учун барибир. Ишқилиб, барака топкур ўртоқларининг шовқин-сурони билан андармон бўлса бас.

Ўртоқлари ажойиб. Бири бўйдоқ, бири бола-чақали, бири техник, бири ишли, лекин бир-бирини учратганда бари шалдир-шулдур; ҳазил кулагидан тинмагани-чи буларнинг! Шарофат холаниң ҳаваси келади: пешанаси ёруғ оналар ҳам кўп. Мана, Абдусамад деган дали-ғули, бақалоқ шофер буларга жўрабоши. Ўзи ҳам зерикиш нималигини билмаса керак. Билмаган нарсаси йўқ: футболни ҳам ипидан-игнасиғача билади, ойга учган йўлдошни ҳам. Комбинатда «Ўртоқлик суди», «Баҳт сарбий» деган гапларни ҳам шу ўйлаб чиқарди, елкага кичкинагина приёмник осиб юришни ҳам шу расм қилди. Қаерга борса ёш-яланг ёпирилиб шунга эргашгани-эргашган. Шу Абду-самад жўраларини бошлаб келса Шарофат холаниң ўғлидан кўнгли тинч, қўл қовуштириб ўтириб шуларнинг ҳазил-мутойибасига қулоқ солади, ўғлиниң уларга чой дамлаши, алланималар устида гап талашишини жилмайиб томоша қиласди.

Ингитлар Акбаралиникуга тўпланишни яхши кўришади. Шарофат хола беозор хотин, бола-чақа йўқ, холи жой. Бир куни қандайдир цех бошлиғини пенсияга кузатиб қайтаётуб, бир пиёла чойга киришди. Ҳаммалари ҳам ширакайф әкан, киришлари билан әлектр пайровида асқия бошланиб кетди. Пенсионернинг счётчиги ишламай қўйгани-ю, комбинат директорининг ёроғи боши уч юз шамли лампадек чарақлагани ҳам қолмади, секретарь қизнинг чирсиллаб кетгани ҳам қолмади, хуллас, алла-паллагача бўлди кулги, бўлди кулги.

Бир вақт қарашса, Акбарали юмшоқ курсига чўкиб, бош эгиб ўтирибди, қовоғи солиқ. Гүё битта ўзи, атрофда кулги, қаҳқаҳа-ю қувноқ ўртоқлари йўқдек. Хушчақча шовқин бирдан типди, Мехмонлар бир-бирларига, кейин

соатларига қарашли, ўнгайсиэланиб ўринларидан туришди. Шарофат хола ҳам қўксини ушлаб, безовталаниб қолди. Ўглиниң таниш бу ҳолати зумда онанинг кўнглини ғаш қиласидиган бўлиб колган эди.

Акбарали ўртоқлари билан хайрлашмади ҳам. Онаси уларни кузатиб қайтиб кирса, ўғли кийим-боши билан қарвотда чўзилиб ётибди.

— Болам...

Акбарали әшитмади. Унинг фикри ёди яна ўша бир кўэли Бектемирда эди.

Ҳар бир сўз, ҳар бир тафсилот яна хаёлидан лип-лип ўтарди: «Ердам бераман, нега ёрдам бермас эканман. Конга олиб борай, кўринг. Ишга кириш. Меҳнат дессангиз, меҳнатнинг зўри шу ерда».

Ўшанда эртасига у дадасининг ўртоғига конни кўрсатадиган бўлди. Қуёшли куз эртаси жуда чиройли эди. Йўл бўйидаги қайрағочларнинг шапалоқдек-шапалоқдек қизгиш барглари оёқ остида шитирлайди, кўлмак сувлар жимирлайди. Тоғ шабадаси Шодасойнинг совуқ шовқинини дараларга таратмоқда, узоқда қорли чуққилар қуёшга ўчакишгандек йилт-йилт чараклайди, кунгай ён бағирларда саф тортган арчалар қорайиб кўринади. Сўқмоқ йўл қадам сайин юқорига ўрлаб боради, паства эски Шодасой қишлоғи сарғиш дарахтларга бурканиб ётибди, сал берида унга туташиб кетган кон шаҳарчасининг тунука томлари. Кончилар сменадан чиққандан кейин уйга қайтадиган йўлни зап маизарали жойлардан солишибди-да! Кела-келгунча ҳордиги ҳам чиқиб кетса керак.

Йўлда дуч келган одамлар Акбаралини таниб салом беришар, булар иккаласи баробар алик олиб, шошмасдан гаплашиб, атрофларни томоша қилиб боришар эди. Бектемир ўз сменасига кетаётгандек, кўнгли яйрайди. Агар у конга ишга кириб олса, ҳар куни мана шу йўлдан юради. Неча йиллардан бери биринчи марта ўз одамлари ичида, ўзи учун енг шимарив, терга ботиб, яйраб меҳнат қиласиди. Кейинроқ хотини билан қизини кўчириб келиб, уй-жой ҳам қилиб олса! Бектемирнинг бир вақтлар ўйлашга ҳам юраги дов бермай юрган орзулари шу эмасмиди? Акбарали бунинг нималигини тушунмайди, унинг учун бу оддий бир иш куни. У шунчаки, йўл-йўлакай бир танишини бошлаб, ўзининг Одатдаги сменасига кетяпти. Кончилар киядиган

петлицали қора пиджагини билагига ташлаб, тор сүқмоқдан меңмөнгө йўл бериш учун четдаги шағал уюмларини шақир-шукқур босиб одимламоқда. Бектемир унинг офтобда тер томчилари йилтиллаган юзига қараб қўйди.

Акбарали отасига унча ўхшамас, новча, ингичка, камгапроқ әди. Лекин кечасидаги ҳикояларидан кейин оқ кўнгил Бектемир aka унга ёқиб қолди, ота ўрнига меҳрибон бир одам ортиргандек бўлди Акбарали.

— Ўйланмабсан-да, чакки қилибсан...— деди Бектемир ака.

Акбарали ерга қараб кулиб қўйди.

— Ҳа, майли, ҳали кеч әмас. Менинг қизим ҳам бўйн етиб қолгандир. Онасига тортган бўлса дўндиққина бўлиши керак, олиб келаман, кўрасан. Ёқтиранг сенга бераман, худо хоҳласа.

Акбарали яна кулиб қўйди Конга яқинлашиб қолишган әди. Қирлардан, жарлардан ҳатлаб осма вагонеткалар физиллайди. Гашландиқ жинслардан пайдо бўлган тепаликлар дам қизгиш, дам қўнгир рангга кириб товланади. Кон яқинида улар сув сепилган кенг асфальт йўлга чиқишиди.

— Мени киргизишармикан?— деб сўради Бектемир.

Руда ортилган МАЗлар ўтиб борарди, Акбарали эшиштади.

— Ҳужжатим йўқ, киргизишармикан?

— Мен бор-ку!— деб қичқирди Акбарали кулиб. Эшиштади деб ўйлаб, кўкрагига уриб кўрсатди:— Мен, мен! Мана бўлмаса, кийиб олинг, буни кўрса тўхтатиб ўтирамайди,— деда пиджагини ирғитди Акбарали. Бектемир aka пиджакни илиб олиб, кийди.

— Ярашди, ярашди!— деб қичқирди Акбарали. Иккалласи ҳам хандон ташлаб кулди. Бу вақт МАЗлар ўтиб бўлган әди, кон оғзида уларнинг кулгиси янграб эшистилди, тоғлардан бир зум акси садо келиб турди.

— Энди сенинг ўзингни киргизмаса-чи?— деб кулди Бектемир aka йигитнинг яна ҳам ингичка тортган кўйлакчан гавдасига қараб.

— Мени танишади,— деб қўл силтади Акбарали.— Пропуск олсак ҳам бўлади-ю, идора узоқ. Битта ҳийла ишлатайлик-чи, ўтармикан.— Иккаласи яна яйраб кулди Бектемир aka устидаги формали пиджакка қараб-қараб қувонарди.

— Эрта-индин ўзимга ҳам тегади худо хоҳласа.

Коровулхонада уларга ҳеч ким индамади, йўлакда қўллариға биттадан карбид фонари олиб бошларига каска кийишиди-да, конга кириб кетишиди.

Тоғ қаърининг зах совуғи бирдан кўкракка урди. Пиёда юрадиган тахта йўлак зах девор бўйлаб борар, темир йўл излари учрашган чорраҳалардагина тоннель бир оз кенгайиб, ёруғ майдонларга олиб чиқар әди. Бектемир ака бош устидаги йўғон-йўғон кабелларни, иссиқ-совуқ сув, ҳаво қувурларини, электр, телефон симларини ушлаб қўяр, Европада ишлаган конларини гапириб, чироқсиз, ҳавосиз, худди кўркаламушдек ер қазиганларини эслаб, у ерларда инсоннинг хорлигини сўзлаб борарди. Улар узоқ юришиди. Тепадан чакка томиб баданларни жунжиктиради, руда ортилган вагонетка эшелонлари ўтганда, қулоқларига бармоқларини тиқиб, деворга ёпишганча тўхтаб туришади. Неча-неча «тор кўча»ларга кириб чиқишиди, узоқ штрекларга бориб келишиди, забойларда одамлар билан гаплашишиди, бир ярим соатча юргандан кейин орқага қайтадиган бўлишиди.

— Ҳа...— деди Бектемир ака,— аввал ёрдамчи бўлиб бирон касбга зеҳн солиб юришга тўғри келади. Мураккаблашиб кетибди...

— Нима бўлса ҳам кончи бўлдингиз энди, Бектемир ака,— деди Акбарали.

Тоғ қаъри жимжит бўлиб қолди. Тахта йўлак тагида шилдираб сув оқар, чирогини силкиб олдинда кетаётган Бектемир ака ўйчан жилмаяр әди: у чиндан ҳам кончига ўхшайдими?

Бир маҳал муюшга келгандарида қаердадир чақмоқ чақилгандек бир нима йилт әтди-да, иккалаларининг ҳам кўзлари қамашиб, бир зум ҳеч нарса кўрмай қолишиди. Сўнгра зулмат тараалганда, бир-бирларига савол назари билан қарашди. Бектемир ака темир йўлдан сакраб ўтиб, олдинга югурди. Нарироққа боргандарида бир нима чирс-чирс әтиб, яна чақмоқ чақиоди.

— Бу ёқда!— деди Бектемир яна олдинга югурниб.

Ҳўл тахталар устидан олдинма-кейин югурниб, тойиб-қоқилиб бир жойга етиб боришса, йўл четида деворларни бетонланган катта камеранинг шифти ўпирилиб, йўғон рельслардан ясалган темир балкаларнинг бир учи муаллақ осилиб ётибди. Бутун темир балкалардан пайвандлаб ишланган оғир шифт бир четидангина илиниб, лопиллаб турар, ҳар лопиллаганида аллақаерида чирс-чирс әлектр чақ-

моқ чақиб бутун штрекларни дам чарақлагай шүйлаға, дам зим-зиё қоронгиликка ғарқ әтар әди.

Акбарали яхлит темир шифтнинг ваҳимали лопиалашиданми ё күвлари ҳеч нарсани кўрмай қолганиданми, ўзини йўқотиб бақира бошлади:

— Эҳтиёт бўлинг, қочинг, Бектемир ака!

Электр ҳамон чирсиллаб кўз очирмас әди, улар бир-бирларининг қаерда турганларини овозларидан, нафас олишларидангина пайқашар әди.

— Трансформатор! — деб қичқирди Бектемир.— Ҳозир балкалар босиб тушса, транспортатор портлайди! Бу—ёнгин деган гап, забойларда одам бор! Бу ёққа юр!

— Кочинг! Нима қилмоқчисиз?

— Трансформаторни ўчириш керак, портлайди!

— Кочинг, босиб қолади ҳозир!

— Ўчириш керак, фалокат юз бермасин, қаёқдасан?

Чирс-чирс чақмоқ чақилар, темир шифт даҳшатли лопиллар әди. Бектемир унинг тагига кириб, қайтиб чиқди.

— Дастага бу ёндан яқинлашиб бўлмайди, кўзга уряпти. Қаёқдасан, кўтар буни!— У девор тагида турган қандайдир эски яшикка ёпишди.

— Кочинг деяпман, Бектемир ака! Ана тушяпти!— деб бақирди Акбарали. Бектемир бўлса бўйин томирлари ўйноқилаб яшикни силжитар әди, яшик оғир, жиққа сув, четларига бетон ёпишиб қотган..

— Кўтаришвор! Бир зумда ячейкадан ошиб тушиб ўчириб чиқаман! Қаёқдасан?

Чирс-чирс этган ўлік шўйлада Акбарали унинг қонсиз юзини, оғирлик зўридан соққадай бўлиб кетган ёлғиз кўзини сўнгги марта кўриб қолди.

— Қаёқдасан?

— Кочинг, Бектемир ака! Тезроқ қочинг, портлайди!

Акбаралининг товуши ўзига ҳам аллақаёқлардан эшитилгандек бўлди. Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасдан, қоқила-сурина қочар, бақирар әди. У негадир бирдан дармонсизланди, томоги хириллаб, овози чиқмай қолди, чаккасини ушлаган кўлида қон юқини кўриб яна ваҳимаси ошди. Узоқда туйнукдагидек бўлиб кун ёргуи кўринингданда ҳамма ёқда чироқ ўчди. Йўллар, штреклар зим-зиё бўлиб қолди. Шу пайт орқада бир нима гурсиллаб, узоқдан мудхиш фарёд эшитилди. Бу аччиқ товуш оёғидан чалгандек, Акбарали қоронгида заҳ деворга юзи билан суюлиб қолди. Бироқ штерклардан нимадир гувиллаб уни қувлавб ке-

лаётгандек әди, җалиги товушнинг тоғ қаъридаги акси садоси эшитилди қулогига. У тупроқ деворга суйкалиб, тармашиб олдинга силжиди, нафаси бўғилиб, узоқдаги кун ёруғи уни ўзига тортаётгандек әди. Ҳалиги товуш... Бектемирнинг товуши. уни темир балкалар босиб қолди. Улгурмади. Трасформаторни ўчирди-ю, ўзи чиқиб олишга улгурмади... Кочиш керак, әнди қочиш керак!

Кимдир қўрқмади, у қўрқди. Бир зумгина қўрқди. Бир зум... Бир зум. Ўша ҳал қилди. Қайтмоқчи ҳам бўлган әди, қайтмади. Яшик... оғир, цементли яшик... Қайтмади. Қўрқди. Бир зумгина қўрқув... Энди қочиш керак! Қочиш керак!

— Кочиш керак!!!

— Болам, Акбарали! Менга қара, ўргилай, агдарилиб ёт, болам, босинқирайсан...

Акбарали ўрнидан сакраб туриб, чаккасини ушлаб қўрди — қўлида қон юқи йўқ әди. Рӯпарасида, ранги қув ўчган онаси турибди.

— Ухлаганга ҳам ўхшамайсан, болам. Нимадан қўрқдинг, ёмон туш қўрдингми?

Акбаралининг кўз ўнгига ҳамон Бектемир турарди. Лекин Бектемир йўқ. Бектемир темирлар остида мажақланиб кетган... Акбарали хунук тушга ўшаган бу ўйларини улоқтириб ташламоқчи бўлгандек кўзини юмиди, бошини силкиди. Боши тошдек оғир әди...

У қочиб келди. Қочиб қутуламан деб ўйлади. Лекин одам ўзидан қочиб қутулолмас әкан. Калласи ҳам, қўкси ҳам бўм-бўш...

Ўртоқлари келганда яна ўзини четга оладиган бўлди. Хола разм солса, орада энг камгап, камсуқуми шу. Кейинроқ ошналари чақириб келса ҳам, «Чиқмайман» деб жавоб берадиган бўлди. Ўшандан бери шериклари ҳам келмай қўйишиди. Акбарали уларга қулфи-дилини очолмади, эл бўлолмади.

Дардингни айтолмаганингдан кейин эл бўлолмайсан да.

Шундай вақтлар ҳам бўлар әканки, дўстларингдан, одамлардан најот суролмайсан, ўзингни ўзинг ҳимоя қиломайсан, ўз орзуларинг юзига ўзинг тупроқ тортиб, жон ришталарингни ўзинг қирқасан.

У яна ўша-ўша, гарданидан босган кўринимас юқдан буқчайиб, дардини бирорвога айтольмай ё ишида завқ, ё уйқусида ҳаловат, ё ошида там сезмай кунларни, ойларни ёлгиз, ер сузиб ўтказди.

Онаси унинг ҳам, худди ўзидек, туғилиб ўсган жойларини қаттиқ дард билан қўмсаганини сезар, билар эди. Шодасойга қайтишса, балки кўнгли ёришиб кетармиди, у ерда уни ҳамма билади, дардини айтишининг ҳожати йўқ, айбдор бўлса кечиришар... Дардини ичига ютиб юраверса, бир умр қаддини кўтаролмайди. Қайтиш керак.

Бир чеккаси, албатта, ўзининг ҳам Шодасойни яна бир кўриб, тупроғини кўзига суртгиси келганидан, Шарофат холанинг кўнглига бу фикр яна келиб ёпишиди:

— Манзура тушмагур ҳам бола-чақалик бўлиб кетгандир,— деди у ўғлига яна бир куни кечқурун.

— Бўлмаса-чи,— деди Акбарали,— шу вақтгача...— Қулогида бўлса узоқлардаги Бектемирнинг бўғиқ овози янграрди: «Менинг қизимнинг ҳам бўйи етиб қолгандир. Олиб келаман, кўрасан. Ёқтиранг, ўзигга бераман, худо хоҳласа...» Акбаралининг бадани увушиб кетди, бу тошувдан қочмоқчикдек, бошини буркаб ётди.

Киши эди. Деразадан телевизион аүтенналарнинг изғиринда ҳуштак чалгани эшитилди. Онаси ҳам гапнинг дилсиёхликка айланишидан қўрқиб жим бўлди. Аллама-ҳалгача изғириннинг совуқ ҳуштагидан бошқа овоз эшитилмади.

Бир бемаза қиши бўлдики, қорасовуқ, тўнгак қўчирадиган аччиқ изғирин жонга тегди, яланғоч дараҳатлар ҳам, ер ҳам қоп-қорайиб, фифони чиқиб ётгандек. Бир мусаффо қор учқунлаб, бу ҳавонинг губорини олиб кетса-чи. Кейинги пайтларда ўпка қисиши яна зўрайган Шарофат хола ўғли ишга кетганда ёлғиз деразага қарагани юраги безиллаб ўтиради. Олам бўм-бўш кўринади кўзига. Оҳ деса оғзидан олов чиқади. Бир сув сепиб ҳовли супурса, келини билан гап талашиб хумордан чиқса, қатиқ увитиб, девор раҳнасидан қўшнисига узатса нафаси очилиб кетармиди. Тавба, суқсурдек ўғил ўстириб, шуларга зор бўлиб ўтираса энди...

Бир куни тушдан кейин салмоқлаб лайлакқор ёғиб бердики, шаҳарнинг чеҳраси очилиб кетганидан болалар кўчада «Офтоб чиқди оламга»ни айтиб юборишиди. Офтоб қаёқда, пар ёстиқ тўзғигандек, осмон оппоқ бўлиб ётибди. Ёпирақ, шунинг ҳаммаси ерга тушармикан?

Шарофат хола кечгача деразадан кўз узмади. Ҳамиридан хабар олди-ю, яна келиб ўтирди. Лайлакқор. Заптолиб айтган-да одамлар. Қанот қоқмай, аста учиб келиб қўнади...

Шарофат хола бирдан ўрнидан туриб, манглайнини дәразага босди.

— Субхон олло... Субхон олло! — деди ранги оқарин-кираб. Йўлкада, булдуруқ боғлаган оппоқ акация тагида келишгангина бир қиз билан Акбарали турарди.— Тушим бўлмасин тағин,— деб Шарофат хола юз-кузини сийпайди, бир нималар деб пичирлаб, икки елкасига куф-суф қилади.

Қиз билан йигит бир-бирларига муҳим гаплари бўлмаса ҳам, афтидан, ажраломай туришар, лайлакқорни кафтларига қўндириб, эриб кетишини томоша қилишар, қиқирлаб қулишар эди. Акбаралининг қулиши Шарофат холанинг юрагини ўйнатиб юборди. Ўйлаб қараса, кўпдан әшитмаган экан унинг қулишини. Қиз ким бўлди экан, Шарофат хола уни ҳеч кўрмаган, кўрган бўлса узоқдан ҳам танир эди. Тўртинчи қаватдан иккаласи ҳам пакана-гина бўлиб кўринади, бошлари, елкалари оппоқ. Қизнинг қомати дуркун, пошнали туфлиси билан оппоқ ерни тўхтovсиз таптайвериб ғалвир қилиб юборибди, сумкачасини ўйнаганча баъзан әркаланиб, қийқириб қулар, Акбаралидан кўз узмас эди. Шарофат холага у жуда қадрдан кўриниб кетди: «Овла, гиргиттон, болагинамнинг қўнглини овла. Ўлиб бўлдим-ку...— Хола дәразага пешанасини тираб йиғлаб юборди.— Ҳайрият-эй, худога минг қатла шу-кур! Астойдил бўлсин, ишқ-муҳаббат бўлсин ишқилиб. Еш қўнглиниг қўчаси кўп. Дўстлари билан юпашмаса, қайлиғи билан юнанар. Қўнгил савдосидан зўри йўқ, у бош-қа ҳамма гарду ғамни юрагидан сиқиб чиқаради. Рост бўл-син, илоҳи, омин, рост бўлсин». Шарофат холанинг бирдан-бир илинжи шу бўлиб қолди. Дармон ҳам киргандек убуни баҳона қилиб ивирсир, ўғлини узоқ йиллар кўрмандек әшикка кўз тутар эди. Уни Шодасойдан кутганда ҳам бунчалик илҳақ бўлмаган.

Акбарали ҳақиқатан ҳам одатдагидан бошқачароқ бўлиб кириб келди. Соқоллари тоза қирилган, ўзи ҳам бир оз яшаргандек. Ойиси ҳам ҳеч нарсани билмагандай, унга зимдан разм солиб, дастурхон тузади. Акбарали яхши кўрган шовласини иштаҳа билан тушириб, форточекаларни очди, ҳуштак чалиб у ёқ-бу ёқни айланди.

— Ойн, кўкламда мана бу болохонани ойнавонлик қилиб, тузатиб олиш керак.

Унинг овози жуда тиниқ эди, Шарофат хола тўлқинланганидан жавоб беролмади. «Ойигинанг ўргилсин, кўнг-

лимда нималар бўлаётганини билсанг эди! Наҳотки ўша ўзимнинг Акбаргинамни янгиттан топган бўлсан?!

Акбарали бўлса ҳамон шўх ҳуштак чалиб, уч ойдан бери гапирмай ётган өски приёмнигини тузатиб қўйди. Кейин тўрдаги бурчакни мўлжаллаб:

— Ойи, шу ерга битта диван олсан майлими, жуда ҳувиллаб ётибди.— деди.

— Ол, ўргилай болам, ола қол.

— Нафасингиз қалай?

— Яхши, тасаддиқ, бугун қор ёғиб, ҳаво яхши бўлиб қолди.

— Сиз энди ўзингизни кўп уринтируманг. Чой қайнатсангиз бўлгани. Бозорни ўзим қиласман. Дазмолни ҳам...— Бирдан эсига тушгандек, дазмолни штепселга тиқиб, галстукларини саралай бошлади. Икки-учтасини дазмоллаб қозиққа осиб қўйди.

Она бугун ухламади, нафаси сиқиласа ҳам, писанд қиласликка уриниб, қайнаналик орзуларига әрк бериб, тонггача тилак тилаб, дуо қилиб чиқди. Эртасига гастроном олдида Абдусамадни кўриб қолиб, негадир, ўзи ҳам билмай, олдига югуриб борди.

— Вой, ўғлим, нимага ўртоғингизнинг олдига кирмай қўйдингиз?

— Ўртоғимнинг иши катта, хола. Ҳалақит бермайлик деймиз-да. У кишининг ҳозир бизларга вақти йўқ. Шаҳарнинг энг бориб турган дилбарини ўзига оғдириб олди. Тўйга борамиз худо хоҳласа.— Бақалоқ Абдусамад отёлини силагандек, машинасининг капотини сийпаб қўйди.— Салом дeng, хола.

— Хўп, бўлади, отагинам,— Шарофат хола самосвалнинг дуди ичидан қолди. Унинг гапи ўзидан бошқа ҳеч кимга әштилимасди: Шаҳарнинг бориб турган дилбари... Тўй... Вой ўлай, қаёқдан келди мен шўрликка бу баҳттоле... Вой ўлай...

— Ҳа, хола, нима бўлди?

Бу нотаниш бола эди. Мажолсизланиб қолган хола нинг қўлидан сумкасини олиб, подъездигача суюб әлтиб қўйди.

Ажабо, ким экан-а шаҳарнинг бориб турган ўша дилбари? Бу фикр Шарофат холани гангитар, чўчитар, ҳар куни неча марта хаёлига келиб, чарчатар эди. Акбарали бўлса ҳеч нарса бўлмагандек, бепарво кириб келиб, ҳуштак чалиб чиқиб кетади. Ваҳолонки, Шарофат холага маъ-

лум—ҳамма гап мана шу бепарвоник билан мана шу ҳуштакда. Хола оналарга хос синчковлик билан яна анчамунча нарсаларни ҳам билиб олди: баҳт қүшининг оти Ҳадия әкан, техникумни битирибди, комбинатнинг лабораториясида ишлармиш.

Ишлар шундоқ юришиб кетдики, ҳатто ўзи билан танишиб ҳам олди.

Дам олиш куни әди. Эрталабдан офтоб чарақлаб, ери әритиб юборган бўлса ҳам, тоғ бағирларида, чангубоп қияликларда қор кумушдай ярқираб туради. Акбарали саҳарлаб туриб, даҳлизда пишиллаганча ниманидир баглаб, туғиб, тика бошлади. Шу пайт пастда Абдусамаднинг машинаси жимжит кӯчани янгратиб гудок чалди. Шарофат хола деразадан қараса, әшик тагида бир машина йигитқизлар. Елкаларида рюкзак, кузовда гилоф кийгизилган жуфт-жуфт чангилар. Ҳаммалари бирдан шовқин солиб, деразага қараб қўл силкишарди.

— Ойи, ойи, мана буни олиб тушинг,— деди Акбар даҳлиздан,— ҳозир тушади, денг, каллаи саҳарлаб маҳаллани бошларига кутаришмасин.— У онасининг қўлига тугунча тутқазиб, ўзи рюкзакни елкасига олишга уринди. Юзини тер босиб кетган, шошар, пастдаги шовқинни кесолмай, қичқирап әди:— Ҳозир деяпмаи-ку, мана бўлдим!

Шарофат холанинг юраги чапак отди. У зинадан тушётганида пиддираб чиқиб келаётган қизга куч келди. Бу Ҳадия әди. Улар илгари сира учрашмаган бўлсалар ҳам, бир-бирларини танишди. Қандайдир ички бир сезги билан танишди бир-бирларини.

— Шарофат хола...— Қиз бosh эгиг тўхтаб қолди. У кампирни лол қилиб қўйган әди.— Акбарали акам тушадиларми?

Шарофат хола бир нима дёёлмай илжайғанча тугунини узатди. Қизни дилбар деганларича ҳам бор әди. Нозиккина оқиш юзида губор йўқ, лаблари бўртган, сал-пал қалам теккан пайваста қошлари чиройли чимирилиб, «мунча қарадингиз» дегандек ийманиб турар, қалин сочи қизил беретини тўлдирган, ўзи ориққина бўлса ҳам, кўкси тўла, пахмоқ оқ жун фуфайка юзининг мармар рангини янада шўълалантирас, торгина ҳаво ранг шими эса қадди-қоматининг баркамоллигини таъкидлаб тургандек.

Қизни кўриб әсанкираган Шарофат хола пастда олатўполон, шовқин-суроннинг устидан чиқиб, на Ҳадияга, на ўғлига бир оғиз гап айтоди. Ўғли билан Ҳадия бир-

бирларини кўриб қип-қизарниб кетишиди. Акбарали қизнинг белидан ушлаб даст кўтарганча кузовдан ошириб қўйди, кейин йигитлар ўзини ҳам қўлидан тортиб чиқариб олишди. Йигит-қизлар қий-чув солишар, тинмай кулишар эди. Қаердадир гармонь фийқ этди, кимнингдир чангисими, таёғими қирс этиб синди, аллаким машина жилгандаги чинқириб юборди.

Машина жўнаб кетгандан кейингина «Хайр, хола, хайр!» деб қичқириши-ю, қулоги тинган Шарофат яна бир сўз айтольмасдан қолаверди. Лекин Ҳадияни роса тўйиб кўриб олди, жўнаб кетгунича кўз узмади ундан.

Чиройли келиндан қўрқиб юради, мана, худо берди чамаси. Чиройлининг ташвиши кўп бўлади, дейишади. Бу—бир. Иккинчидан, ҳам чиройни, ҳам эсни бирдан ато қилас мас экан худо. Камдан-кам бўлади. Училамчи, чиройли келин ҳеч қаҷон қайнананинг хизматини қилмайди...

«Вой, нималарни ўйлајапман, мен эси паст. Бандаи ношукур. Буларнинг ҳаммаси ҳам бекор гап, эскилик гап. Борди-ю, биронта кам-кўсти бўлса ҳам гўрга. Кимнинг кам-кўсти йўқ? Менга ўғилгинамнинг очиқ чеҳраси керак. Чеҳраси очилди унинг, бир ойдан бери қайта туғилгандай бўлиб қолди. Лоҳовлавалақувват! Муҳаббат-да, ўргилай, муҳаббат! Яна қайтиб келмаса бас ўша эски дилхиралиги. Покъос гумдон бўлиб кетсин ишқилиб. Қайтиб келмайди әнди, гумдон бўлиб кетади, ишқ-муҳаббат нималарни енгмайди!»

Бугун куни билан Ҳадиянинг капитардеккина ҳаво ранг кўйлакдаги қомати кампирнинг кўз ўнгидан кетмади. Шарофат хола уни бир кўришда роса ёқтириб, кўнглига жойлаштириб олган эди, бағрига босгиси келаверди. Толендан чўчиб-чўчиб, хаёлида нуқул, келиним, деб эркалайди. Ўйлаганмиди ахир, осмондан тушгандек, шундоқ, барно қиз, эсли, қўҳлик, иболи. Товуши ҳам беозоргина: «Акбарали ака тушадиларми?» «Акбарали» деган тилгинандан онанг айлансин! Сен Акбарали билан менга қандай қувонч, қандай баҳт-толе келтирганингни билсайдинг...»

Шарофат хола ёлғиз ўтириб йиғлаб олди. Ҳеч қаҷон бундай роҳат қилиб йиғлаган әмас эди.

Кечқурун деразадан томоша қилган манзараси ширип хаёлларининг давомидек бўлди.

Машина келиб тўхташи билан чаққон сакраб тушган Акбарали қулларини ёзди, кузовдаги йигитлар Ҳадияни чинқирибириб унинг қучогига отишиди. Қиз ҳам ерга қаттиқ

урнамаслик учун поилождан йигитниң бүйнига осилиб қолди. Абдусамад бүлса, шартта газни босди, кузовдаги йигит-қизлар қий-чув билан тебраниб, қаң-қаң уриб, құл силякіганча жұнаб кетиши. Ақбарали қызни ҳамон күтариб турарди.

Шарофат холаниң юраги қинидан чиқаёзди. «Олиб кира қол! Олиб кира қол, болам!» дерди пичирлаб.

— Вой үлай, мен нима деяпман, тавба, тавба! — деб деразадан үзини четга олди. Нима қилишини билмай, яна қайтиб келди. Таңқарида шом қоронғиси, йұлқа четларидә қор уюмларигина ялтираб турарди. Ақбарали қызни ҳамон қүйіб юбормай ҳазыллашарди. Қыз типиричилар, йигит бұлса уни дам юмшоқ қор уюмига ирғитмоқчи бўлиб, дам бўйнидан тишлаб олмоқчидай таҳдид солар эди.

— Вой қўпол, вой қўпол, қызни хафа қилиб қўймасайди,— деб Шарофат хола тепада жонини ҳовучлаб турибди.

Ақбарали ниҳоят қызни ерга туширди. Туширди-ю, лекин қыз қўлларини унинг бўйнидан олмади. Шом қоронғиси қуюқлашдими. Шарофат холаниң кўзи хирадашдими, хуллас, ўғли билан Ҳадияси тушмагур худди бир кишидек, биттагина қоп-қора соядек бўлиб қолиши. Даражат тагида оппоқ қор, қор устида икки соя; новчароги булару, пастроғи — рюкзак. Бошқа ҳеч нарса кўринмасади.

Ақбарали бирор соатлардан кейин оловдек ёниб кириб келди. У бугун сергап, серҳаракат эди. Тоғлардан, чанги уччининг завқларидан гапира кетди.

— Ҳадияхонни уйигача кузатиб қўйдингми, болам?

— Ҳадияни? — Ақбарали кўзлари чараклаб онасига қараб қолди,— сиз уни қаёқдан биласиз?

Ойиси узр сўрагандек ерга қараб жилмайди. Бу жилмайшида меҳру миннатдорлик ҳам, аллақандай әзгу бир андиша ҳам бор эди. Ақбарали аста келиб ойисини қучди.

— Овқатингни олиб келайми, болам?

— Олиб келинг, ойн! — деди хушчақчақ Ақбарали.

У ечиниб, ювингани чиқди.

— Чой ҳам дамлайми?

— Дамланг, ойн! — деб қичқирди ўғли.

Лекин ювиниб чиққандан кейин диванга чўзилди-ю, стол тузалганча қолаверди. Тоғ саёҳатидан қони қизиб яшариб кеттан Ақбарали хәёлчан шифтга тикилиб ётарди. Бу унинг илгариги ўй суриши әмас, кўзлари тийрак, чекраси ёрқин, хәёллари аллақаёқда. Ҳадияни ўйлаяпти, она

буни сезди. Шу пайт үрлидан күз узгиси келмаса ҳам, аста шипиллаб ошхонага чиқиб кетди. Үйласин, үйлари жуда ҳам ширин ҳозир, күзларини ўйлаяптыми, лаблариними... шивирлашларини әшиятптыми, кулишлариними...

Сокин тун чүкди. Ташқарыда қорамтири осмон билан қор қоплаган ер оқлаги жимгина олишади. Ҳар деразага шұъла құнғандек, хоналар ёргу, илиқ, файзли.

Еқимли ҳорғинликдан кейин оромбахш үйқу босиб келади... Уй ичиде мұхаббат шарпаси кезса яхши-да.

Шу тариқа күнлар, ҳафталар үтди. Шарофат хола ўзи-нинг нафаси оғирлашиб, ҳансираши зўрайганига қарамай, Фикри-зикри ўғлида әди. Акбарали гоҳо оғир, ўйчанроқ қайтса ҳам, күпинча хушчақчақ, комбинат газетасига мақтаб ёзилганларини ҳазил-мутойиба билан сўзлар, онаси-нинг кўнглини овлашга, нима биландир банд бўлишга ҳаракат қиласр әди. Унинг бу ҳаракатида аллақандай бир сунъийлик, зўрма-зўракилик борлигини она пайқамади.

Бир куни, Акбарали ишда әди, кутилмаганда әшикдан отилиб Ҳадя кириб келди. Кирди-ю Шарофат холанинг юзига тикилиб тўхтаб қолди. У яна ҳам дуркунорқ, оловдек иссиқ кўринди холага; ингичка белини қисиб кенг тилла ранг камар боғлаган, бурмали юбкаси кўпчиб турибди, лекин оқиш юзида, чўччайган лабларida аллақандай титроқ, ваҳима бор әди. Бўлгуси келинининг ҳуснига маҳлиё, унинг тўсатдан кириб келганига ҳайрон бўлган Шарофат хола аввалига унинг ҳолатини пайқамади.

— Шарофат хола! — деб унинг бағрига ташланди қиз. Улар қўлдан таниш қадрдонлардек, она-боладек бир-бирларининг бағриларига инишиди. Қиз, аъзойи бадани қалтираб, йиғлаб юборди.

— Вой жонгинам, сизга нима бўлди, ўргилай? — деди эсанкираб қолган Шарофат. Қизнинг товуши хунук, у ўқсиб ўкириб йиғлар әди.— Вой ўлмасам, қизим, кутаринг бошингизни, нима бўлди?.. — уни бирдан ваҳима босиб, қизни бағридан уэди:— Акбаралига бир нима бўлдими? Гапиринг!

— Йўқ, унга ҳеч нима бўлгани йўқ,— деб қиз бош сиакигач, она уни астойдил юпата бошлади. Ҳадя унинг елкасини ҳўл қилиб юборган, юзи буғриқиб, мижжалари қизарган әди.

— Гапир, нима ҳасрат тушди бошингга, дардингни олай, жонгинам,— деди хола қизнинг бошини, елкаларини силаб.

— У мени... у мени яхши күрмайди, хола, энди нима қиласан?... — Ҳадя яна йиглаб юборди.

Шарофат хола күнгли ёришиб, яйраб жилмайди. Қизни яна бағрига босиб әркалади.

— Вой, шунга шунча йиги-сигими, ўргилай... — деб кулди хола. Ұғлининг бу нозик ниҳолни қанчалик севишини у билмай, ким билсин! Қизэning бу йигиси ҳозир унга ҳам кулгили, ҳам ширин туюлди. — Сизга шундоқ күрингандир да... — товушини пасайтириб шұхлик билан гапирди хола. — Яхши күради, айланай, шундай яхши күрадики, әс-жүшини йүқотиб қўйган, ҳа.

— Йўқ, яхши күрмайди, — қиз жиддий гапирди, бошини кўттармай қўз ёшини артди.

— Вой, мен биламанми, сиз биласизми, тасаддиқ? У бутунлай ўзгариб, бошқа одам бўлиб қолди. Ҳаммасига сен сабабчисан, болагинам.

Онанинг сенлаб гапиргани таъсир қилиб, Ҳадя тағин кўзига ёш олди. Лекин пичирлаб яна такорлади:

— Яхши күрмайди...

— Нега энди, гапир, тушунтирип ахир менга, бир нима дедими, хафа қилдими, ёлгон гапирдими...

— Йўқ...

— Олманинг икки палласидек ярашгансизлар, бирбирига худонинг ўзи бичиб-тиккан деб ҳамманинг ҳаваси келяпти, тағин нима?..

— Акбарали акам ғалати... — Қиз юз-кўзини артиб, ўтириди, «мен тушунмайман, тушунтиrolмайман», деган маъниода елка қисди, ожиз тикилди. — Акбарали... ғалати. Айниқса кейинги вақтларда. У кўпчилик орасида хушчақ-чақ, ҳуда-бехудага кулади, мени әркалаган, ҳурмат қилган бўлади. Лекин биласизми... буларнинг ҳаммаси зўраки, ясамага ўхшайди.

— Нега энди, болам! — жаҳли чиқди онанинг.

— У фақат ўзини овутишга урингандай. Назаримда мен билан ҳам ўзини овутиш учун... ниманидир унтиш учун... Нега десангиз, ёлғиз қолганимизда у менга ҳеч нарса гапирмайди, баъзан хаёли аллақаёқларга кетади, ёнида менинг борлигимни ҳам унтиб қўяди...

— Йиғлама, буларнинг ҳаммаси беҳуда гап, сенга шундай туюлгандир, болам. — Ҳоланинг юзига ҳам хунук соя тушган эди, лекин у тан олмасликка, қизга тасалли беришга астойдил уринди: — Йўқ, қизим, у сени яхши кўради. Менга қара, сени яхши күрмай бўладими-я!

Киз тасалли топмади.

— Елғиэ қолсақ гүё йүқ бўлади-қолади. Бир нима суроштирам, ғалати қарайди совуқ назар билан. Яхши кўрган одам шунаقا бўладими, холажон?

— Ахир, өркала, силаб-сийпа, бағрингга ол...

— Мен ундаи қиз эмасман, Шарофат хола,— дили оғриб, ерга қаради қиз.— У мендан бир нимани яширади.

— Мендан ҳам...— деб юборди она. Беихтиёр айтиб юборди-ю, ўзи Ҳадядан баттар аҳволга тушди. Ўлкаси тўлиб, кўз олди қоронғилашди. Ўша илгариги дардчи Ақбарали гавдаланди кўз ўнгида. Бошини столга қўйиб йиглаб юборди.— Тавқи лаънатинг бор бўйнингда, болам!.. Нега очилмайсан, нега айтмайсан?

Ҳадя унинг айтиб йиглашига тушунмади-ю жуда қўрқиб кетди. Шарофатнинг йигиси даҳшатли, қўпроқ тутқа-ноққа ўхшар әди, нафаси қисиб, юзлари оқарди. Ҳадя дарров ҳушёр тортиб, шошиб жой қилди, суяб олиб бориб, ётқизди. Рўмолчаси билан авайлаб юзларини артди, сув берди.

— Холажон, тинчланинг. Ҳеч гап бўлгани йўқ, мен... мен... энди сиз гапирманг, дам олинг.

Фортоккани очиб, еллиб, анча ўтириди. Онани сал ўзи-га келтиргандан кейин, соатига қараб, кетишга отланди. Ақбаралининг ишдан қайтадиган вақти бўлган әди. Ҳадя хайрлашди. Остонадан яна қайтиб:

— Менинг келганимни айтманг, ҳўпми, хола,— деди-да, пиқ этиб йиглаб чиқиб кетди.

Шарофат хола ҳушсиз ётдими, босинқирадими, ишқи-либ, кечга яқингина ўз товушидан уйғониб кетди. «Шундай қизни-я! Шундай қизни...» деб ҳамон пичирлар әди қуруқшаб кетган лаблари. У нарироқда ўтирган ўғлини кўрди. Ақбарали ҳамма нарсадан хабардор, Ҳадянинг келиб кетганини ҳам, онасига нима бўлганини ҳам пайқаб тураг, ҳаммасига ўзи айборлигини ҳам билар әди чоги. Шунинг учун онасидан ҳол-аҳвол ҳам сўрамай, ҳиссиз, ўйсиз, чақмоқ урган тўнкадай бўлиб ўтираверди. Шарофат холага у узоқдан аллақандай қорайиб кўринди. Ориқлаб кетибди. Биринчи марта ўғли ҳақида ёмон фикр келди кўнглига, Шум қадам... уйга касофат бошлаб келдими... Шуни ўла-ди-ю инграб юборди.

Онанинг кўзлари сўниқ әди. Муҳаббат келтирган дастлабки қувончлар ҳам сўнди. Умр шамини ҳам сўнди-ради шекилли.

Шарофат хола ётиб қолгандан кейин Ҳадянинг ҳам, Абдусамадларнинг ҳам дараги бўлмай кетди. Акбарали ҳаммасини ўзидан чўчитиб бездириб қўйганга уҳшайди. У йўйнинг қоронги бир бурчагида узоқ ёлғиз ўтирадиган бўлди. Баъзан ўз-ўзи билан гаплашади: «Бир зум... фақат бир зум... Ўша лаҳзада бир зумгина ўзимни бошқача тутганимда эди... Одам ўзини ўзи ўлдирганда ҳам унга бир зумлик бардош етишмай қолади, дейишади...» Яна алланималар дейди. Кейин қўрқиб ўрнидан туриб кетади.

Бориб қаёқлардантир ичиб келади, кечаси ухламай у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб чиқади.

Кейинги вақтда онасига, унинг бетоблигига ҳам эътибор бермай, аллақаёқларда бир нима қидиргандек, бир ўзи тентираб юрар, кеч қайтар эди. Бугун ҳам кун ботгунча айланиб юриб, посёлканинг овлоқ бир еридаги кимсасиз буфетга кириб борди. Бу ерда буфетчи хотин уни таниб қолган эди, сўрамасданоқ, икки юз грамм ароқ қўйиб берди. Ишсиз кунлари Акбарали бу ерга икки-уч қайта келиб кетади, бошқа кунлари бўлса ишдан кейин...

Ўйда Шарофат хола касал. Ўзига қарамаса ҳам, ўғлининг ҳуштак чалиб, папирос тутатиб келганига баъзан курсанд бўлиб бош кўтаради. Аммо қаровсиз қолган беморнинг ахволи кундан-кун оғирлашарди. Айниқса, ўғлининг ундан яшириқча ича бошлаганини пайқагач, у сўнгги илинжини ҳам йўқотгандек бўлди.

— Ойи! — деди Акбарали бир куни маст ҳолда онаси-нинг ёнига ўтириб.—Мен ҳаммасини айтиб бердим. Соняга. Буфетчи хотинга айтдим...

— Нимани айтдинг, болам?

— Ўшани... У ёқда... одам ўлдирганимни... Сабаб бўлганимни.

Шарофат холанинг кўзи тинди, худди тушдагидек, тубсиз қоронги жарликка шўнғиб кетди. Лекин ҳуши бор эди, гапиромас әди холос. «Илоё, кетиб қолмасам бас. Яна қиттак қувват бер!» деб ўйлаганини билади. Анчадан кейин тили айланди:

— У нима деди, болам?

— Ичгин, унутасан, деди..

Акбарали омонат ўтирган жойидан гандираклаб, йиқилиб тушишига сал қолди. Шарофат хола дармонсиз қўли билан уни ушлаб қолмоқчи бўлиб, алланима деди. Энди унга барибир эди. «Энди у дунёлигимни ўйлашим керак»,

деб қўйди ичида. Шунинг учун: «Кимни, нега, қандай қилиб?» деб сўраб ўтиради.

— Сен, болам, буфетчи хотинга эмас, бошқа ҳеч кимга ҳам эмас, фақат шодасойликлар олдига бориб гуноҳингни ўтишишинг керак. Фақат ўшалар гуноҳингдан кеча олади. Ўзингни кўрсат, бosh эг. Бошқаларга ёрилганинг билан, у лаънати бўйинтуруғинг гарданингда қолаверади. Қайтайдик, жон болам, кўзим очигида...

Маст Акбарали каравотдан сирғалиб, қоқ полга мукка тушди-да, бўкириб йиглаб юборди...

Шу кечадан кейин Акбарали ичкликини ташлай олмаса ҳам, соқоли ўсган, қовоги салқи, маст ҳолда онасига қатиқ-сут, дори-дармон олиб келиб бериб юрди. Аммо Шарофат хола энди на овқат ер, на дори ичар әди.

Бир куни у ўғлини ёнига чақириб, васият қилди:

— Рози бўл, бутам... Шодасойга олиб бориб, ота-буваларимиз ёнига қўй, мен ҳам рози кетай, жон болам... Тиригимда унамадинг...

Акбаралининг кайфи бирдан тарқаб, заиф баданини титроқ босди, рағги оқариб кетди. Фақат анчадан кейингина ўзиға келиб:

— Ойи! — деб ўзини каравотга ташлади. Лекин Шарофат хола аллақачон кўз юмган әди...

— Мен ўлдирдим сизни, ойижон, мен ўлдирдим, мен, мен, мен!... — дерди Акбарали икки қўли билан салқи юзларини чанглаб.

Сўнгра у, йиглаб ҳолдан тойгаидан кейин, бosh кўтариб онасининг қофоздек оқ, жонсиз юзини кўрди. У шу ҳолда: сийрак, оқ соchlари тўзиган, ияги туртиб чиқсан, бурни юпқа, кўзи юмуқ мурда қиёфасида Акбаралининг хотира-сига михлангандай ўрнашиб қолди. Кўзини юмса ҳам кўз олдига келади. Авваллари Бектемир аканинг темир рельслар остида мажақланган қонли юзини кўз ўнгидан қувомлас әди. Энди иккита бўлди: дам онаси, дам Бектемир ака... Бирини қувса иккинчиси келиб гавдаланади...

Негадир бирдан жимлик чўкди. Узоқ, оғир жимлик. Тунми, қиши, қанча давом этди — Акбарали билмайди. Кўзини очса, ҳали ҳам ўша ерда, онасининг жасади ёнида ўтирибди. Кун иссиқ, қуёш қизитарди, деразалар, эшиклар очиқ, уй тўла одам, уй тўла жимлик. Туни билан шундай ўтириб чиқсанга ўхшайди. Бу одамлар комбинатдан, маҳалладан, қўни-қўшилар. Акбарали қўпини танимайди. Шарофат холанинг қадрдонлари, таниш-билишлари бўлса ке-

рак. Марҳуманинг ҳамсуҳбати, дўсти кўп әди. Акбаралиники бўлса — йўқ. Битта ҳам йўқ. Мана комбинатдан кимдир таъзия билдирияпти, кимдир кўнгил сўраяпти, маҷалладан келган бирор маросимга бош... Акбарали улар билан ҳеч қачон ёзилиб ҳангома қурган эмас.

Нарироқда шериклари билан Абдусамад кўринади. Ҳаммалари астойдил дард чекиб, ташвиш тортиб туришибди. Абдусамад Шарофат холанинг васиятини билгач, машинасини йўлга шайлагани шошганча гаражга жўнаб кетди. Кимдир ҳужжатлар билан банд әди, кимдир телефонда... Акбарали буларнинг ҳаммасига бефарқлик билан диссиз, ўйсиз кўзларини ер остидан тикиб, эсаникрагандек, бир ерда қўл қовуштириб турибди. Гўё она ўлимни унинг ҳаётида энг муҳим, энг мусибатли воқеа эмас. Гўё ҳали олдинда бундан ҳам муҳими, бундан ҳам оғири бордек. Бордек, аммо нима эканлиги маълум эмас...

Тобутни пастга олиб тушганларида Акбарали бир чеккада бош эгиб турган Ҳадяни кўрди. Назарида, у ҳозир бир нафасгина бўлса ҳам ўзини Акбаралидек ҳис әтиши керак, бир нафасгина бўлса ҳам унинг ахволини тушуниши керак әди. Чунки марҳуманинг дастлаб кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолишига ўша сабаб бўлган. Ҳозир у шуни бирорвга айтольмай тургандек...

Акбарали қизни кўриб қотиб қолди. Бир интилди ҳам шекилли, лекин оёқлари бўйсунмади. Нима қиласин, ёнига бориб, бор гапни тўкиб солсинми? Аммо энди нима Фойдаси бор, барибири бирора бўлишолмайди-ку.

Ҳа, яххиси билмай қўя қолсин. Билса бу ажralиш унинг учун шунчаки бир бадбаҳтликдан қутулишдек бўлади. Қўй, у ҳам бир нарсасини йўқотгандек бўлсин...

Акбарали қизнинг ёнига бормади. Қайрилиб, машина томон юрди, зинага оёқ қўйиб очиқ кузовга, онаси ёнига чиқди. Унинг кетидан машинага яна анча-мунча одам чиқди. Таниш-билиш қадронлар марҳумани сўнгги йўлга кузатишга, унинг васиятини бажо келтиришга отланишган әди.

Офтоб тобора қизитяпти. Машина секин юрганидан, шабада кун тафтини кесолмайди. Орқадан етиб келган машиналар гувиллаб ўтиб кетади, уларнинг кетидан енгил чанг кўтарилиб, йўл четидаги ўт-ўланлар тебраниб қолади. Арпа-буғдой ўриб олинган, қирлар сап-сариқ. Олдинда дам қорайиб, дам қўнгир тусга кириб тоғлар кўзга ташланади. Ўша ерда, қайси бир дарада Шодасой...

Акбарали у ерга яна ўз ихтиёри билан қайтиб боришини сира ўйламаган әди. Ҳозир ҳам боргиси йўқ, бормаса ҳам бўларди, лекин негадир оёғи ўша ёққа тортяпти. Тақдир экан шекилли. Шум тақдир етаклаб кетяпти уни. «Она васияти. Она васияти...» деб такроларди ичиданимагадир далил келтираётгандек.

Йўлга чиққанларидан бери орада бир оғиз сўз қотилгани йўқ.

Акбарали онасини ўйлашга уринарди. Лекин Шарофат хола унинг кўз олдида нуқул ўлик қиёфасида гавлаланаверди. Акбарали бунга чидаёлмай тўлғанди, кузов тахтасига бошини қўйиб ўтирганча бошқа нарсани ўйлашга ҳаракат қилди. «...улгирап әдик. Икковлашиб баробар уринсак, улгирап әдик. Ўша бетон ёпишиб қолган яшикни икковлашиб силжитсак...» Бирдан кўк томирлари ўйноқилаб чиққан, кўзлари бақрайган Бектемир ака кўз олдига келди. Кейин унинг мажақланиб кетган қонли юзи келиб гавдаланди, Акбарали бошини кузов тахтасига уриб ингрраб юборди. Бирга келаётган ҳамдард одамлар ачиниб бир-бирларига қараб қўйиши. Ҳар ким ўзича тасалли беришга уринарди. Қўрқиб кетган Кенжа деган йигит нима қилишини билмас, тим қора мўйлови тердан ялтиrap әди. У Акбаралининг елкасига қўлини қўйинб овутмоқчи бўлди:

— Оғир бўлинг ака, фойдаси йўқ... Тириклар омон бўлсин...

Шодасойга соат бешларда кириб бориши. Акбарали шу ерда катта бўлиб, қабристон қаердалигини билмас экан. Абдусамад бу ерларга бегона бўлса ҳам, ҳар қалай, шофер әмасми, адашмасдан топиб борди.

Қабристон кўприкка етмасдан чап томонда Шодасойнинг шундоқ тепасида, баландликда әди. Бу ердаги тेраклар, қайрагочлар ҳозирдан сарғайиб кетибди. Куз ёрта келганидан әмас, сув чиқмаганидан бўлса керак. Оёқ ости қалин ҳазон, узоқдаги сой шабадасига тепадан ҳам сариқ барглар пилдираб тўкилиб турипти. Оёқ остида ҳазон шитирлаши, қош қораярда узоқ-узоқларгача эшитилиб, бу теракзор қабристоннинг дикқинафас жимлиги яна ҳам сирлироқ, оғирроқ бўлиб туюлар әди.

Акбарали энди эслади: унинг болалигига бу жойлар яланглик бўлиб, шодасойликлар бу ерда улоқ чопишарди. Бу терақлар кейин экилган, ў вақтлар сойнинг 'бу бетида битта бўғоз тутдан бошқа дараҳт йўқ әди. Акбаралининг болалар билан чойшаб тутиб тут қоқишгани эси-

да. Сой ёқасидан ялпиз ҳиди келарди, маст бўлиб қарқуноқлар сайдарди. Сойнинг нариги қирғоги бўлса тикка жар, «Жар тагида ялмогиз камар бор», дейишарди. У ерга болаларни йўлатишимасди. Акбаралини ҳам дадаси у ердан қувлагани-қувлаган әди.

У киши Шодасойда аравасоз әди. Тўғин эгадиган катта кунда бутун ҳовлиларини эгаллаб ётарди Дадаси ҳўл қайраочни қўр аралаш кулга кўмиб тўғин әгар, кегай йўнар әди. Акбарали бўлса отасининг ёнида ип эшиб, сирач қорар, ойисининг ўғирда жўхори талқон туйиб, заранг косага бир қошиқ шинни солиб беришини тоқатсизлик билан кутарди. Қимматчилик әди-да. Жўхори талқонни яхши қўради Акбарали.

Кейин тоғда кон очилиб, сойнинг нарёғида меҳмонхона, яна қандайдир катта бинолар туша бошлади. Дадаси аравасозликни ташлаб, конга ишга кирди. У урушда ёлиб кетгандан кейин Акбарали ҳам кончи бўлди.

Энди буларнинг ҳаммаси Акбаралига узоқ ўтмишдек, гўё ўзининг әмас, бегона бир одамнинг бошидан ўтган хотиралардек бўлиб туюларди. Шодасой ҳамон шовиллаб ётибди-ю, лекин Акбаралининг болалиги йўқ. Жар тепасида бегона бир шаҳар оқшом чироқларини ёқмоқда. Бу ерда әса, қабристонда жимлик...

Ҳалидан бери жонсиздай қотиб турган Акбарали қараса, онасини аллақачон қўйиб бўлишибди. У беихтиёр ҳаракат билан эгилиб бир сиқим тупроқ олди-да, дўппайиб турган янги қабр устига сочди. Фақат шундагина, онасидан жудо бўлганлиги ҳушига етиб, оёқлари қалтираб қабр ёнига тиз чўқди, юзини қўллари билан тўсиб, ўқраб-ўқраб йиглади.

Абдусамад, Кенжа, бирга келган одамлар Акбаралининг тепасида бирпас туришди. Сўнгра, Абдусамад Акбаралининг ҳозир онасини ташлаб кетолмаслигини билиб:

— Қоронғи тушиб қолди, Акбарали ака, бўлмаса биз қайтлайлар. Сиз ҳали бир-икки кун шу ерда бўларсиз. Тўзим берсин...— деди.

Улар жўнаб кетишиди. Юк машинасининг гувиллаши Шодасой шовқинида йўқ бўлди ҳамки, Акбарали бош күтаргани йўқ.

Акбаралининг ҳаётда ҳеч бир илинжи қолмаган, қалби бўм-бўш әди. Ҳозир унинг ҳам жонини олишса-ю онаизорининг ёнгинасига қўя қолишса, мингдан-минг рози бўлар әди. Чиндан ҳам, нима қиласи әнди, қаёққа боради? Би-

ровга маслаңат сололмаса! Бу туғилиб үсган жойлари ҳам әнди унга бегона. Одамлар ҳам... Ҳамма, ҳамма одамлар бегона! Биттаю битта муштипар онаси бор әди, мана әнди у ҳам қора ернинг қаърида ётибди.

Акбарали она қабридан бош күтариб, ўринидан турганида атроф ним қоронги әди. Оёқ остида ҳазон шитирлаб жимлики бузди, құналгада қүшлар чүчиб питирлаши. Акбарали теракларни, қабр дүңгликларини оралаб, панжараларга, сағана тошларига урилиб, сұқмоқ йұлни излар, аллақандай ваҳимадан қора тер босиб кетген әди. Нимагадир илиниб енги йиртилди, қожираб ўт босган дүңгиллар, харсанг тошлар қоронғида ваҳимали соядай киши юрагига ғулув соларди. Акбарали ниҳоят сұқмоқни топди, узоқдан панжаралы дарвоза күринди. Бироқ муюшда бир одам қорасини күриб, сочи томирларигача музлаб кетди. Одам жуда катта әди, у дарахтлар соясида, қоронғида пусиб турғандек күринди. Танини совуқ тер босган бұлса ҳам, Акбаралини қандайдыр гайри табиий күч үша томонга сургади. «Құрқавераманми, әнди мәннинг құрқадиган жойим йўқ!» деб пицирлади-ю, ўзи истамаса ҳам оёғи тортиб кетди. Одам шарпаси дарахт соясида бирпас күринмай қолди, Акбарали дадил босиб борарди. Дарахт орасидан оқаринқираб уфқ күринди. Шу пайт беш қадамчагина нарида ҳалиги шарпа яна пайдо бұлди. Энди у ёни билан турарди. Акбарали унга қараб тұхтади-ю орқага тисарылди. Бирдан... Ҳавогача титраб кетди. У бақириб юбордими ўзи билмайди, лекин оғзи очилиб, бехосдан тамом гунг бўлиб қолган әди. Акбарали қозиқдек қотди, тебранди, құли билан күзларини беркитди, яна очди: рўпарасида... ўзи... ҳа, ўзи, Акбарали турарди!

Бу ердан қандай қилиб қочганини у билмайди, бир маҳал бориб дарвоза панжарасига урилганида сал ўзига келди. Ҳайрият, йиқилиб қолмабди... Е йиқилиб, яна туриб кетдими? Қанча ётди? Тилдан қолмадимикан?

Гапириб кўрай деса ёнида одам йўқ. Үзича гапирса ҳам бўлади-ку. Тили шишинқираб оғзиға сиғмай турганга ўхшайди, лекин йўқ, айланяпти.

— Ёлғон! Ёлғон! Бас. Қўрқмайман! — деб қичқириб юборди у.

Қоронғида жимжит қабристон янграб кетди, сойнинг нариги қирғоғидаги жардан: «...ас!» «...ан!», деган акси садо келди. Акбарали ўз товушидан яна қаттиқроқ қўрқиб кетген әди. «Нега қичқирияпман? — деб ўйлади. — Бу жиннилини

аломати эсмасмикан? Бу күзимга күринган одам.. одам?
Үзим-ку бу! Е жинни бўлганда одам ўзига ўзи кўри-
нармикан? Үзим..

Ҳа, бу унинг худди ўзи әди. Уша қирра бурун, ёноғи
чиқсан ориқ юз... Лекин қоп-қора. Соя!

Акбаралининг яна орқасига қайрилиб қарагани юраги
дov бермади. У қоқила-сурила катта йўлга чиқиб олиб,
бир қўли билан пешанасини ушлаганча шаҳар чироқлари
томон юрди. Пешанаси муздек әди. Лекин у ишонмади.

«Иситма! Йўқ, жинни әмасман мен! Иситма бу! Совуқ
иситма!»— деб тинмай пиҷирлар әди, анча юргандан
кейин орқасига қайрилиб қаради, асфальт йўлга аллақаёқ-
даги чироқ шўъласи тушиб, йилтиллаб ётар әди. У кўп-
рикдан ҳам аллақачон ўтиб кетган экан, билмабди.— «Тав-
ба, ўзига ҳам ўзи кўринадими одам! Йўқ, бир нима бўляп-
ти менга, бирон жойга бориб ётишим керак. Ҳадеб ўйла-
гандан. Ҳадеб ўйлагандан. Энди ўйламайман. Бориб ёта-
ман. Қаерга бўлса ҳам. Тавба, ҳамма азобларни тотдим.
энди биро камим жинни бўлиб кўча-кўйда тентишмиди?
Йўқ, ўйламайман. Бектемири ҳам, ойимни ҳам, Ҳадяни
ҳам, ўзимни ҳам.. Үзимни? Гўристондаги ўзимними?..
Ҳа, ҳа, ўйламайман, ҳеч қайсисини ўйламайман, бас!»

У ҳақиқатан ҳам ҳеч нарсани ўйламай кўйди. Тўғри
бориб меҳмонхонага кирди. Йўлакда мудраб ўтирган семиз
хотин биққи қўлини чўзиб унинг паспортини олди-ю ка-
литни бериб, яна ўйқуга кетди.

Акбарали калитда номери кўрсатилган хонани очиб
кирди-да, ечинмасданоқ каравотга чўзилди. Деразалар
ланг очиқ, ташқаридан Шодасойнинг муздек шовиллаши
қулоққа чалинади. Бу—руҳан чарчаган, жисман әзилиб
кетган Акбаралининг чалкаш ўйларини бирпасда алла-
қаёқларга олиб қочди, у қачон қотиб ухлаб қолганини
ҳам билмайди. Эрталаб жунжикиб ўрнидан турди.

Энди у анча тетик әди. Тунги галати воқеани аниқ әс-
лаб, лабининг бир чети билан салгина маъюс жилмайиб
кўйди. Қаттиқ чарчаган экан-да, одамнинг жинни бўлиши
ҳам ҳеч гапмас. Энди нима қилиш керак? Кимга учраш
керак? Учраш? Нега? Акбарали ҳеч нарсага тайёр әмас,
ҳеч қандай режаси йўқ әди. Каравотда ўтирганча ўсиқ
соқолларини пайпаслаб кўрди. Оч қоринга папирос ту-
татди. Эшик тақиллаганда чучиб ўрнидан турди, одам то-
вушни эшитилиши билан кечаги чарчоги яна қайтиб келган-
дек, ичиди нимадир яна сўнди, бушашиб, лоқайл бўлиб қолди.

Эшик қоққан кечаги семиз хотин экан, Акбаралини күриб, құрқиб кетгандек, галати саломлашында, столга мәхмөнхона анкетасини ташлаб, тұлдириб бериш кераклигini айтib, чиқиб кетdi.

Акбарали анкета қоғозни құлига олди. Иккита ташлаб кетибди. Нега иккита? Ҳар әхтимолға қарши деб бұлса керак, бири бузилиб-нетиб қолса...

Нималарни ўйлаяпты ўзи? Шундан бошқа ўи йүқми? Йүқ-да, миясига тузук-қуруқ ўй келмай қолди. Мияси қарахт. Нима гап ўзи? Нима қилиш керак? Бу ерда нима қилиб ўтирибди? Анкета... мана, анкета тұлғазиши керак.

У беихтиёр ғижимлаб құйған анкетани столға ёзиб, кафти билан текислади-да, құлига қалам олди. Қоғозға тиқилди. «Акбаробод посёлка мәхмөнхонаси» деб ёзилған әди анкетанинг тепасида. Акбарали ўқиди, негадир илжа-йиб құйди, кейин ҳижжалаб ўқигандек, яна узоқ тикилиб турди. Құзини пирпиратди. Ғижим қоғозни кафти билан яна текислаб, яна ўқиди, иккинчи анкетани ҳам олиб, солиштириб ўқиди. Құзини четга олиб бирпас ўтиргач, яна тикилди. Қоғоз ловиллаб ёниб кетгандек, сесканиб ўрнидан турди. Эшикка отилмоқчи бўлди-ю, останада тұхтаб, яна столдаги қоғозларға қаради. Оёқ учиды қайтиб келиб, құзини уқалаб, яна ўқиди. Энди бунинг рүё әмаслигига астойдил ишонди шекилли, юзи қоғоәдек оқариб, ўрнига ўтириб қолди. Сувдан чиқиб қолган балиқдек оғзини очиб анча ўтиргандан кейин, қоғозға бир нима бўлмади-микан, дегандек қия күз ташлади. Қоғоз турибди. Тепаси-га аниқ ёзилған: «Акбаробод посёлка мәхмөнхонаси». Ак-бар... Акбарали... Акбаробод... Нега Акбаробод? Шодасой әди-ку? Оти бошқа бўлибди-да. Бошқа... бошқа Акбар.

Шу пайт рўпарадаги тошойнага кўзи тушиб, ўрнидан сапчиб турди. Қўзгуга яқынлашди, бирдан терга тушиб, тиэзалари қалтирай бошлади: унга башарасини соқол босган, ёноқ суюклари туртиб чиққан, рангсиз, ёввойи бир одам кўзлари бақрайғанча тикилиб турарди.

— Бу бошика... Бошқа, бошқа! — деб қичқириб юборди Акбарали. Бирдан лоп әтиб кечаги гўристонда кўрган одам қораси ёдига тушди. У Акбаралига кўпроқ ўхшарди...

У ҳозир боши торс ёрилиб кетади-андек, отилиб йўлак-ка чиқди. Семиз хотин қаҳрабодек ҳусайнини узум билан чой ичиб ўтиради. Чўчиб ўрнидан турди.

— Менга қаранг... Менга қаранг... — деди Акбарали унга. Лекин тили айланмай қолди. Құли билан галати ҳа-